

J.M. GIJSEN

VAN KERKELIJKE CARITAS
NAAR SOCIALE ZORG VAN STAATSWEGE

De ontwikkeling van de kerkelijke caritas: kenmerk van een christelijke samenleving

Het christendom heeft de zorg voor armen, zwakken, misdeelden, vreemdelingen en rechtelozen in de maatschappij van meet af aan als een wezenlijke taak gezien en beleefd. Zijn Meester, Jezus Christus, had deze zelfs tot herkenningsteken van de rechtvaardigen aan het einde der tijden verklaard: wie de hongerigen te eten geeft, de dorstigen laat drinken, de vreemdelingen opneemt, de naakten kleedt, de zieken en de gevangenen bezoekt, zal binnengaan in het Rijk Gods. In deze "geringsten" der mensen blijft de Heer zelf aanwezig (vgl. Mt.24,34-40). Heel bijzonder geldt dit ook voor kinderen: "Wie dit kind opneemt in Mijn naam, neemt Mij op" (Lk.9,48; vgl. Mk.9,38; Mk.18,5).

Jezus heeft het bezit en het goede beheer van aardse goederen niet veroordeeld. Evenmin heeft Hij economische, sociale en politieke onafhankelijkheid afgewezen. Maar Hij heeft ervoor gepleit dit alles niet louter voor zichzelf of voor een beperkte groep te benutten, maar het ook ten goede te laten komen van minderbedeelden, onzelfstandigen, onvrijen en geknechten. In die zin gaf Hij Zijn Kerk een "optie voor de armen" mee.

Jezus' leerlingen hebben dit ter harte genomen. Onder de christenen "was geen enkele noodlijdende, omdat allen die landerijen of huizen bezaten, deze verkochten en de opbrengst ervan meebrachten om aan de voeten van de apostelen neer te leggen. Aan ieder werd daarvan uitgedeeld naar zijn behoefte" (Hand.4,35 v.).

Deze caritas vroeg echter om ordening, om organisatie. De apostelen waren hiervoor verantwoordelijk. Toen zij door de toename van het aantal volgelingen deze "zorg voor de ondersteuning" niet meer op adequate wijze konden waarnemen, delegeerden zij daartoe "zeven mannen van goede faam, vol van geest en wijsheid" (vgl. Hand.6,1-

4). Daarmee had de diaconie in de Kerk haar eigen, gestructureerde plaats gekregen.

De zorg voor de armen en behoeftigen was een plicht van allen die oprecht christen wilden zijn. Geloof zonder daden van naastenliefde - in materiële zin - werd "dood" geacht (vgl. Jak.2,27). "Wie goed zou kunnen doen, maar het nalaat, doet zonde" (Joh.4,27). Toen de Kerk zich uitbreidde, vormde de onderlinge ondersteuning van de gemeenten een vanzelfsprekend symptoom van het zuiver verstaan van het Evangelie. Paulus zette de betekenis van de milddadigheid uitvoerig uiteen in de tweede Korintiërsbrief (vgl. 8,1-9,15).

Het bevorderen en organiseren hiervan bleef een onvervreembare en onopgeefbare opgave van de apostelen en hun opvolgers, de bisschoppen. Paulus getuigt hiervan herhaaldelijk (vgl. Rom.15,26; 1 Kor.16,1-3; 2 Kor.8,6; Gal.2,10).

In de pastorale brieven van het Nieuwe Testament wordt onderstreept, dat de leiders van de gemeenten zich moeten beijveren in gastvrijheid (vgl. 1 Tim.3,2; Tit.1,8), dat zij bijzondere zorg moeten besteden aan behoeftige weduwen (vgl. 1 Tim.5,3) en dat zij de gelovigen moeten aansporen "zich te verrijken door goede daden en vrijgevig te zijn en milddadig" (1 Tim.6,18).¹

In de Kerk van de eerste eeuwen werd een netwerk van sociale zorg en ondersteuning uitgebouwd. De leiding berustte bij de bisschop. Deze moest zich "een vriend van de armen" tonen. In grotere gemeenten stonden hem daartoe diakens terzijde. De stad Rome werd reeds in het begin van de derde eeuw in zeven "diaconieën" ingedeeld. Ieder van deze telde ongeveer tweehonderd behoeftigen. Men wachtte niet tot deze om hulp kwamen vragen; de diakens gingen hen opzoeken. Beroemd om zijn zorg voor de armen werd de diaken Laurentius († 258).²

De gemeentelijke ondersteuning betrof steeds degenen, die geen familieleden of vrienden hadden die voor hen opkwamen. Want dezen waren daartoe als eersten verplicht. De oud-christelijke schrijver Tertullianus noemt als armen die recht op hulp hadden: werkloze

¹ M. Hengel, *Eigentum und Reichtum in der frühen Kirche : Aspekte einer frühchristlichen Sozialgeschichte*, Stuttgart 1973; A. Vögtle en L. Oberlinner, *Anpassung oder Widerspruch : Von der apostolischen zur nachapostolischen Kirche*, Freiburg-Basel-Wien 1992, pp. 45-64.

² E. Dassmann, *Kirchengeschichte*, (dl I), Stuttgart-Berlin-Köln 1991, p. 245.

alleenstaanden, weduwen zonder kinderen en wezen, maar ook huisbedienden die te oud waren om te kunnen werken, schipbreukelingen en andere gestrande reizigers alsook ballingen. Ook kinderrijke gezinnen kregen ondersteuning. Bijzondere aandacht ging uit naar hen die om hun geloofstrouw have en goed hadden verloren en achtergebleven familieleden van martelaren en gedeporteerden.³ Ofschoon de zorg voor de armen aldus in de eerste plaats de eigen geloofsgenoten betrof, strekte zij zich ook uit over andere noodlijdenden. Vooral wanneer levensmiddelen beperkt of erg duur waren of catastrofes een gebied teisterden, toonden de christenen zich grootmoedig zonder onderscheid te maken.⁴

Een aparte plaats in de zorgverlening namen de zieken in. Zij werden vooral door de vrouwen bezocht en verpleegd. Bij epidemieën ontzagen de christenen zichzelf niet en werkten eendrachtig samen.⁵ Evenzo zorgden zij voor een passende begrafenis van de doden.⁶

De gastvrijheid stond hoog aangeschreven. Deze betrof zowel de huisvesting en het onthaal van reizenden - met name pelgrims - alsook de hulp aan noodlijdende gemeenten in andere delen van het Romeinse rijk.⁷ Ook gevangenen werden niet vergeten. Bijzonder veel aandacht ging uit naar de slaven. De christenen streefden ernaar hun eigen slaven zoveel mogelijk vrij te laten en trachtten anderen vrij te kopen.⁸

Deze omvangrijke sociale zorgverlening was typisch voor het christendom. De Grieks-Romeinse wereld kende ze niet. Tenminste niet als opgave van allen. Voor en na vonden wel brooduitdelingen voor armen plaats en werden spelen georganiseerd, die voor iedereen toegankelijk waren. Ook kende men openbare voorzieningen als badhuizen en hospitalen. Maar ze waren vooral bedoeld om de rust in het land of de stad te bewaren, om het lagere volk welwillend te stemmen tegenover de overheid en om besmettelijke ziekten te

³ Tertullianus, *Apologeticum*, (vert. Chr. Mohrmann), Utrecht 1951, 39/5v.

⁴ Eusebius, *Kerkelijke Geschiedenis*, (vert. D. Franses), Bussum 1946, boek IX, hfdst. 8.

⁵ Eusebius, *Kerkelijke Geschiedenis*, boek VII, hfdst. 22.

⁶ Dassmann, *Kirchengeschichte*, (dl I), p. 247.

⁷ M. Puzicha, *Christus peregrinus, Die Fremdenaufnahme (Mt.25,35) als Werk der privaten Wohltätigkeit im Urteil der alten Kirche*, Münster i.W. 1980.

⁸ F. Laub, *Die Begegnung des frühen Christentums mit der antiken Sklaverei*, Stuttgart 1982; R. Klein, *Die frühe Kirche und die Sklaverei*, in: *Römische Quartalschrift für christliche Altertumskunde und für Kirchengeschichte*, 80(1985), pp. 259-283.

voorkomen.⁹ De christenen echter wisten zich persoonlijk voor het welzijn van hun medemensen verantwoordelijk. Zij zetten zich direct in voor noodlijdende medemensen zonder eigen baat te zoeken. De Kerk als zodanig beschouwde haar bezit als "armengoed", waarop de behoeftigen een "recht" hadden.¹⁰ Deze visie heeft na verloop van tijd een nieuwe mentaliteit in de samenleving doen groeien.

In de vierde eeuw, toen de Kerk zich publiek mocht ontplooiën, werden weeshuizen ingericht, ziekenhuizen gesticht en verblijven voor bedevaartgangers en andere vreemdelingen gebouwd. Het waren vaak rijke weduwen die dit mogelijk maakten. Zij namen ook de praktische leiding op zich. Op den duur werd aan zulke huizen een klooster verbonden. Men vergat niet dat de kinderen, zieken en reizenden ook geestelijke verzorging nodig hadden. Omgekeerd wisten juist kloosterlingen zich verplicht aan armen en thuislozen bijzondere aandacht te besteden. De nadruk die Benedictus' regel legt op de gastvrijheid is hiervan een duidelijk bewijs.¹¹

Diaconie en caritas bleven taken van heel de geloofsgemeenschap. Allen wisten zich hiertoe verplicht en leverden hun bijdragen. Daarom bleef de uiteindelijke verantwoordelijkheid ervoor bij de bisschop berusten. Ook al liet hij zich assisteren door mannen en vrouwen die zich juist tot actieve liefdadigheid geroepen wisten, toch was hij de drager ervan.¹² En niet zelden nam hij ook het initiatief tot het openen van nieuwe mogelijkheden ertoe.¹³

De middeleeuwen lieten niet alleen een verdere uitbouw van het kerkelijk liefdebetoon zien, het werd ook juridisch vastgelegd.¹⁴ Allerlei instellingen werden voor het verzorgen van armen en het opnemen van hulpbehoevenden in het leven geroepen. Deze werden,

⁹ Dassmann, Kirchengeschichte, (dl I), pp. 240-242.

¹⁰ Dassmann, Kirchengeschichte, (dl I), p. 245.

¹¹ *Die Benediktusregel* (übers. und hrsg. v. B. Seidle), Beuron z.j., Kap. 53.

¹² J. Ambaum, De bisschop, beschermer van de armen, in: Ph. Delhayé en L. Elders (éd.), *Episcopale munus, Recueil d'études sur le ministère épiscopal, offerts en hommage à son Excellence Mgr. J. Gijsen*, Assen 1982, p. 386v.; Dassmann, Kirchengeschichte, (dl I), p. 245.

¹³ Bijvoorbeeld de grote heilige bisschoppen Basilius (329-379) en Joannes Chrysostomus (354-407).

¹⁴ B. Tiernay, *Medieval Poor Law : A sketch of canonical theory and its application in England*, Berkeley 1959; G. le Bras, *Institutions ecclésiastiques de la chrétienté médiévale*, (dl I), Paris 1964, pp. 472-475.

vooral op het platteland, aan kloosterlingen toevertrouwd.¹⁵ Zij richtten "armentafels", gastenkwartieren en ziekenafdelingen in. Ook zorgden zij veelal voor de opvang, de opvoeding en het onderwijs van kinderen.¹⁶ Binnen de steden was de zorg voor armen, zieken en misdeelden in eerste instantie aan de kapittels toevertrouwd. Maar in toenemende mate toonden ook leken zich actief. Op den duur verenigden dezen zich niet zelden in broederschappen¹⁷ of vormden zij verenigingen van lekezusters.¹⁸

Bijzondere aandacht kreeg de opname en de verzorging van zieken. Veelal waren dezen, vooral op het platteland, aan hun lot overgelaten, zeker als ze niet in de familiekring konden worden verpleegd of niet in de buurt van een klooster woonden. Er werden voor hen geëigende religieuze gemeenschappen gesticht, zoals de Antonieten. Ook op dit terrein gingen zich leken inzetten, die echter meestal een religieus statuut aanvaardden. De kruistochten hebben dit zeer gestimuleerd.¹⁹

De armen- en ziekenzorg in de steden kreeg een nieuwe impuls dankzij de heiligen Dominicus (1170-1221) en Franciscus (1182-1226).²⁰ Zij en hun volgelingen gingen het als een eer beschouwen zich om de afhankelijke, onzelfstandige en gebrekkige medemens te bekommeren. En dit niet alleen door het geven van aalmoezen en het doteren van hospitalen en andere liefdadigheidsinstellingen - van

¹⁵ H. Wolter, in: H. Jedin (Hrsg.), *Handbuch der Kirchengeschichte*, (Bd III/2), Freiburg-Basel-Wien 1968, p. 231v.; M. Mollat, *Die Armen im Mittelalter*, München 1984, pp. 48-53.

¹⁶ Vergelijk als voorbeeld van een beschrijving van de gerichtheid, de inrichting en de werkwijze van vele kloosters A. Borst, *Mönche am Bodensee 610-1525*, Sigmaringen 1978.

¹⁷ H. Hoberg, Das Bruderschaftswesen am Oberrhein im Spätmittelalter, in: *Historisches Jahrbuch*, 72(1953), pp. 238-252; G. le Bras, Les confréries chrétiennes, in: *Etudes de sociologie religieuse*, 2(1956), pp. 423-462; K. Schreiner en F. Müller-Luckner (Hrsg.), *Laienfrömmigkeit im späten Mittelalter: Formen, Funktionen, politisch-soziale Zusammenhänge*, München 1992; Wat de Nederlanden betreft, zie de literatuuropgave in: P. Trio, Middeleeuwse broederschappen in de Nederlanden. Een balans en perspectieven voor verder onderzoek, in: *Trajecta*, 3(1994), pp. 97-109.

¹⁸ E. Ennen, *Frauen im Mittelalter*, (2. Aufl.), München 1985, pp. 121-123.

¹⁹ Wolter, in: Jedin, *Handbuch*, (III/2), pp. 232-235 en de uitvoerige literatuuropgave op p. 230v., aan te vullen met *Lexikon des Mittelalters*, (dI V), München-Zürich 1991, p. 136v.; Wat de Nederlanden betreft, zie P. Bonenfant, Hôpitaux et bienfaisance public dans les anciens Pays-Bas des origines à la fin du 18e siècle, in: *Annalen van de hospitaalgeschiedenis*, 3(1965), pp. 1-194.

²⁰ Mollat, *Die Armen*, pp. 107-121.

kloosterlingen of broederschappen -, maar ook door zelf hulp en troost te bieden en daartoe zelfs het eigen bezit en de eigen leefsituatie op te geven. Een groot voorbeeld werd de heilige Elisabeth van Thüringen (1207-1231).²¹ Zij laat zien dat de hoogmiddeleeuwse armen- en ziekenzorg een uitgesproken spirituele achtergrond had. Hierin beleefde men zijn christen-zijn. Men zag in het hulpeloze kind, in de arme die zijn of haar hand uitstreckte, in de zieke, in de gebrekkige, in de vreemdeling Christus zelf. Ook beschouwde men degene die niet kon - of wilde - bouwen op eigen krachten of op aards bezit als iemand die reeds ver was gevorderd op de weg naar de volmaaktheid. Dit gold zowel de "van nature" behoeftigen alsook hen die vrijwillig de armoede kozen: kluizenaars, kloosterlingen en pelgrims.

Aldus is verklaarbaar dat niet uitdrukkelijk werd gestreefd naar opheffing van de armoede en evenmin naar een weloverwogen terugdringen van ziekte en gebrekkigheid. Men zag in Jezus' woord - "De armen houdt gij altijd bij u" (Joh. 12,8) - de bevestiging van een onontkoombaar gegeven dat een oproep tot onbaatzuchtige naastenliefde inhield. En van zieken en gebrekkigen nam men aan, dat zij mochten delen in Jezus' lijden tot uitboeting van de zonden der mensen. In plaats van "marginalen" werden de noodlijdenden de "centrale" figuren in de maatschappij, de "betere christenen", die men moest hoogachten en met liefde omgeven. Zij hielden het bewustzijn levend dat het aardse bestaan onvolkomen en voorbijgaand is en vestigden de aandacht op de hemel, waar God "alle tranen van de ogen zal afwissen en de dood niet meer zal zijn noch rouw noch gewezen noch smart" (Openb. 21,4).²²

Men kan stellen dat de onzelfzuchtige caritas-beoefening en diaconie, zoals deze door het Evangelie wordt voorgestaan en in de vroege Kerk beoefend, in de dertiende eeuw door de Europese samenleving hoog aangeslagen en door velen gepraktiseerd werd.

Toch nam dit niet weg, dat nog veel ellende werd geleden. Hongersnoden, epidemieën en oorlogen deden telkens weer nieuwe mensen in nood geraken, behoeftig, ziek en gebrekkig worden of zelfs heel hun - pover - bezit verliezen. Voor en na kwamen zulke

²¹ *Sankt Elisabeth : Fürstin, Dienerin, Heilige*, Sigmaringen 1980, pp. 78-117.

²² Mollat, *Die Armen*, pp. 99-106.

mensen in opstand.²³ Altijd weer moest een beroep worden gedaan op de gulheid van hen die wat konden missen. En de hospitalen waren niet toereikend en vaak ook niet al te best toegerust.²⁴

Kerkelijke gezagsdragers en ook stedelijke overheden zagen mettertijd in, dat een andere aanpak van caritas en diaconie nodig was: beter georganiseerd en van een hogere kwaliteit. Zelden hoorde men evenwel stemmen die vroegen om het wegnemen van de oorzaken van armoede en ellende. Aler men daartoe kwam, moest nog veel veranderen.²⁵

De roep om een nieuwe benadering van armen en hulpbehoevenden en de eerste aanzetten hiertoe (veertiende-zeventiende eeuw)

Aan het einde van de dertiende eeuw was het streven algemeen aan alle mensen in Europa een hen toekomende en passende verzorging te geven; ieder naar eigen maatschappelijke status, naar behoeften en naar levensomstandigheden.²⁶ Globaal gezien lukte dit. Maar al spoedig bleek hoe broos deze "heile Welt" was. De oorzaken van de verstoring hiervan waren zowel van externe als van interne aard.

De veertiende eeuw - niet zonder reden "de waanzinnige" genoemd²⁷ - liet op diverse terreinen zien, hoe wijd om zich heen grijpende catastrofes met name de armen, gebrekkigen en onzelfstandigen in de grootste nood deden geraken en hun aantal drastisch toenemen. Door hongersnooden en oorlogen gingen de prijzen van de levensmiddelen sterk omhoog, waardoor men ook in de steden de malaise duidelijk ging voelen.²⁸ De grootste ramp was echter de pest, die

²³ Mollat, *Die Armen*, pp. 78-81.

²⁴ J.H. Mundy, *Hospitals and Leproseries in the Twelfth and Early Thirteenth Centuries*, in: *Essays in Medieval Life*, New York 1955, pp. 181-205; A. Viaene, *Leprozen en leprozerijen in het oude graafschap Vlaanderen*, Brugge 1962; H. Huyghebaert, *L'origine ecclésiastique des léproseries en Flandre et dans le Nord de la France*, in: *Revue d'histoire ecclésiastique*, 58(1963), pp. 848-857; Bonenfant, *Hôpitaux*, passim.

²⁵ Mollat, *Die Armen*, pp. 161-173.

²⁶ Th. Steinbüchel, *Christliches Mittelalter*, (2. Aufl.), Darmstadt 1968, vooral pp. 259-272.

²⁷ B. Tuchman, *De waanzinnige 14e eeuw*, Amsterdam-Brussel 1982.

²⁸ H. van Werveke, *De middeleeuwse hongersnood*, Brussel 1967; W. Abel, *Massenarmut und Hungerkrisen im vorindustriellen Europa: Versuch einer Synopsis*, Hamburg-Berlin 1974.

ontelbare slachtoffers maakte. Rond 1400 was het aantal inwoners tot de helft teruggelopen, vergeleken met het jaar 1348; het duurde tot het begin der zestiende eeuw, voordat het oude peil weer was bereikt.²⁹

Intussen wijzigden zich de economische en sociale verhoudingen. De handel, de geldeconomie en de opkomst van nieuwe ambachtelijke bedrijven, waarin velen zonder rechtsbescherming loonarbeid verrichtten, ontwrichtten de maatschappelijke harmonie. De "nieuwe rijken" kochten steeds meer land van de adel op, maar namen niet de sociale verplichtingen ten opzichte van de boeren over. Anderzijds taande de bereidheid van de bezittende klasse om de behoeftigen te ondersteunen.³⁰ Uiteraard waren het de minst draagkrachtigen die van deze gebeurtenissen en ontwikkelingen het meest te lijden hadden. Hun aantal nam - na de pestperiode - zo sterk toe, dat zij bij lange na niet konden worden opgevangen, zo de bereidheid hiertoe al aanwezig ware geweest.

Het kon niet uitblijven: de enorme uitbreiding van het pauperisme en in het bijzonder het gewelddadig karakter ervan moesten wel veel onrust, verwarring en verzet oproepen en wel bij hen die tot dan toe de armen door liefdadigheid opgevangen en ondersteund hadden. Met het oog op de werkelijke nood en de ontoereikendheid van de geboden hulp ging men vragen stellen bij het armoede-ideaal zelf. En het optreden van bepaalde groepen paupers alsook de leefwijze van - een aantal - bedelmonniken deden zelfs een afkeer groeien van hen die "professioneel" arm wilden zijn. Bovendien benutte een aantal beheerders de opbrengsten van de liefdadigheid tot eigen voordeel. Ook liet de verzorging van zieken en gebrekkigen te wensen over. Armoede werd aldus in plaats van een "uitverkiezing" steeds meer een "probleem".³¹

Toch kan men niet stellen dat in de veertiende en vijftiende eeuw de overtuiging, dat wie kon de armen moest helpen, afnam. Nog steeds

²⁹ J.N. Biraben, *Les hommes et la peste en France et dans les pays européens et méditerranéens*, (2 vol.), Paris 1976-1978; D. Williman (ed.), *The black Death : The impact of the fourteenth-century-plague*, z.pl. 1982; K. Bergdolt, *Der Schwarze Tod in Europa : Die Grosse Pest und das Ende des Mittelalters*, München 1994, vooral pp. 191-207.

³⁰ R.H. Bautier, *The economic development of Medieval Europe*, London 1971, pp. 209-245; G. Cherubini, *Signori, Contadini, Borghesi : Ricerche sulle società italiana del Basso Medioevo*, Firenze 1977; Mollat, *Die Armen*, pp. 150-157.

³¹ Mollat, *Die Armen*, pp. 228-234.

vond de evangelische oproep werken van barmhartigheid te verrichten gehoor. Ook het solidariteitsgevoel met armen en gebrekkigen één "familie Gods" te zijn bleef levend. Maar men ging de werkelijkheid realistischer zien. Zo maakte men in toenemende mate onderscheid tussen degenen die "onschuldig en onverdiend" arm waren en personen, die op de zak van anderen probeerden te leven. Tot de eersten rekende men kinderen-zonder-thuis, weduwen, zieken, gehandicapten, ouderen en slachtoffers van oorlogen, opstanden en uitbuiting. Zij verdienden ondersteuning. De anderen echter - beroepsbedelaars en vagebonden - moesten tot werken worden gebracht. Tegen deze achtergrond is het verstaanbaar, dat de - hernieuwde - prediking van de liefde voor de armen - de "pauperes Christi" - in de vijftiende eeuw weer gehoor vond alsook de aanmaning zelf niet in rijkdom en luxe onder te gaan. In diverse bestaande religieuze orden, maar ook in nieuw gestichte, werd het armoede-ideaal zuiverder in praktijk gebracht. Verschillende van hun vertegenwoordigers - zoals de heiligen Bernardinus van Siena (1380-1444), Johannes van Capestrano (1386-1456) en Franciscus van Paola (1402-1507) - zetten zich in, bouwden ziekenhuizen en andere liefdadigheidsinstellingen en trokken door heel Europa om tot liefde voor de noodlijdende medemens op te roepen.³²

Dit leidde tot het voortzetten - en zelfs het uitbreiden - van het middeleeuwse liefdadigheidssysteem, gebouwd op enerzijds de acceptatie van de armoede en de verzorgingsnoodzaak van velen en anderzijds op de vrijwillige bijdragen van de overigen om hieraan tegemoet te komen. Dit werd hier en daar wel wat gerationaliseerd - door selectie van de armen en door een betere bedrijfsvoering van de instellingen -, maar het bleef onvoldoende. Vele, té vele - werkelijk - armen konden niet worden geholpen; heel wat kinderen moesten wel gaan bedelen in plaats van onderwijs en vorming te ontvangen; hierdoor werd de toewas van "beroepsbedelaars" alleen maar bevorderd, terwijl het vagebondisme - vooral op het platteland - schrikbarende vormen aannam.³³

³² Mollat, *Die Armen*, p. 237.

³³ W. Fischer, *Armut in der Geschichte*, Göttingen 1982, p. 19: "Sie waren ausgeliefert an jeglichen Wechselschlag des Lebens, die völlige Abhängigkeit von Ernteaussgang und Wirtschaftslage, das Von-der-Hand-in-den-Mund-Lebens".

Algemeen gesproken bleven de "hoge" geestelijken en ook de vorsten lange tijd afzijdig in het aanpakken van het armoedeprobleem. Liever hielden zij zich bezig met vergroting van eigen inkomsten en macht en met expansie van hun bezittingen.³⁴ Het waren de "lagere" vertegenwoordigers van de geestelijkheid, de religieuzen en ook de burgerij die telkens weer blij gaven van hun bereidheid de armen op te vangen en te helpen. Daarbij gaven zij vaak blij van een meer efficiënte aanpak dan voorheen het geval was.

Een voorbeeld van inzet van religieuzen lieten de zusters van Sint-Franciscus te Maastricht zien. In 1489 richtten zij onder bescherming van de heilige Gertrudis een huis in tot opvang én onderwijs voor meisjes: de Nieuwenhof.³⁵ Eveneens te Maastricht had een welgestelde burger, Lambert van Middelhoven, in 1476-1477 een tehuis gesticht, waar dertien oude mannen onderkomen en verzorging vonden: de XII Apostelen. Het bijzondere hiervan was, dat het onder supervisie van leken stond én dat de bewoners naar vermogen zelf aan de bekostiging van hun onderhoud dienden bij te dragen.³⁶

Hieruit blijkt al een nieuwe benadering van het armoedeprobleem: het voorkomen van duurzame armoede en het meebetrekken van de armen in de eigen verzorging. Men ging inzien, dat men moest beginnen bij de jeugdigen. Deze moest men "van de straat halen" en via onderwijs op een zelf verzorgend bestaan richten. Tegelijk echter diende men kinderen van welgestelde ouders te behoeden voor de verleidingen van een luxe leven en te doordringen van de waarde van eenvoud, rechtschapenheid en liefde voor de naaste.

De beweging die hiertoe veel bijdroeg, was "de Moderne Devotie" en wel vooral haar "broeders en zusters van het gemene leven". Het was in oorsprong een Nederlandse beweging, geëntameerd door de priester Geert Grote († 1384) en uitgebouwd in de augustijnse congregatie van Windesheimer koorheren alsook in gemeenschappen van zusters. Dezen richtten in de vijftiende eeuw in Noordwest-Europa vele huizen in, waaraan scholen - van dikwijls hoge kwaliteit

³⁴ W. Andreas, *Deutschland vor der Reformation : Eine Zeitwende*, (7. Aufl.), Berlin 1971. (2. Teil: Staat, Gesellschaft und Wirtschaft an der Neige des Mittelalters), pp. 203-456; F. Braudel, *The Mediterranean and the mediterranean world in the age of Philip II*, (2nd ed.), London-New York 1973. (II/5: Societies), pp. 704-756.

³⁵ R.K. *Gesticht De Nieuwenhof, voorheen R.K. Armenhuis*, Maastricht 1955.

³⁶ J.C.G.M. Jansen, *Ouderenzorg in Maastricht : Vijf eeuwen XII Apostelen*, Maastricht 1993.

- waren verbonden. Ook zetten zij zich in voor de verpleging van zieken en voor hulp aan gezinnen van armen.³⁷

In het begin van de zestiende eeuw ontwikkelden zich in Noord-Italië soortgelijke gemeenschappen. Zo verzamelde de heilige Angela Merici (1474-1540) te Brescia vrouwen om zich, die zich wijdden aan de opvoeding van meisjes (ursulinen). Maar tegelijk organiseerde zij een netwerk van sociale zorg én van voorkoming van criminaliteit. Daartoe schakelde zij zowel vrouwen (weduwen) als mannen (met name oud-militairen) in.³⁸ In vele steden ontstonden broederschappen, die niet alleen een verdieping van het geestelijk leven van hun leden nastreefden, maar ook veel aandacht besteedden aan liefdadigheid én aan de (her)opvoeding van losgeslagen jongeren, militairen en prostitueés. Vaak groeiden hieruit nieuwe religieuze orden, zoals de somaskers, de barnabieten, de theatijnen en de -vrouwelijke - angeliken.³⁹

De meest vérstrekkende invloed op de jeugd en ook - via haar - op het opvangen en het tegengaan van de armoede en de hulpbehoevendheid van vele noodlijdenden ging echter uit van het Gezelschap van Jezus, gesticht door de Bask Ignatius van Loyola (1491-1556), en bekend als "de jezuïeten". Al werden dezen op den duur dé opvoeders van talloze leidinggevende figuren in katholiek Europa, in de aanvang ging hun aandacht zeker allereerst uit naar de onwetende jongeren, naar zieken en naar alle andere noodlijdenden. Voor hen gold van meet af aan: voorkom boosheid, traagheid, lethargie en afhankelijkheid van anderen door een zuivere gerichtheid op God, ontwikkeling van eigen kunnen en inzet voor wie hulp behoeven.⁴⁰ Al deze tekenen van een vergrote en vooral een meer doeltreffende zorg voor de armen en van een voorkomen van behoeftigheid nemen

³⁷ Zie de literatuuropgave in *Algemene Geschiedenis der Nederlanden*, (dl IV), Haarlem 1980, p. 490v.; Toe te voegen zijn: C.C. de Bruin, E. Persoons en A.G. Weiler, *Geert Grote en de Moderne Devotie*, Deventer-Zutphen 1984; P. Bange (et al.) (red.), *De doorwerking van de Moderne Devotie : Windesheim 1387-1987*, Hilversum 1988.

³⁸ T. Ledóchowska, *Angèle Merici et la Compagnie de St. Ursule*, (2 vol.), Rome-Milan 1968.

³⁹ H. Jedin, in: H. Jedin (Hrsg.), *Handbuch der Kirchengeschichte*, (Bd IV), Freiburg-Basel-Wien 1967, pp. 452-458.

⁴⁰ A. Ravier, *Ignatius von Loyola gründet die Gesellschaft Jesu* (bearb. v. J. Stierli), Würzburg 1982; A. Falkner en P. Imhof, *Ignatius von Loyola und die Gesellschaft Jesu, 1491-1556*, Würzburg 1990, waaruit met name D.B. Scholz, *Für die Armen und Flüchtenden da sein. Praktische Nächstenliebe in Rom (1538)*, pp. 175-184.

niet weg, dat juist in de zestiende eeuw de ellende toenam. De oorzaken lagen zowel in de ontwikkeling van een vroeg-kapitalistische economie en een daarmee verbonden afbouw van de middeleeuwse zekerstellingen van beroep en inkomen als in de machtsstrijd der vorsten die tot vele oorlogen leidde, met alle sociale gevolgen vandien. Daarbij kwamen het Turkengevaar en de godsdienstige twisten en scheuringen. Ook nu weer - zoals in de veertiende eeuw - riep dit alles gewelddadige reacties van slachtoffers op. De boerenopstanden in het Duitse Rijk in de jaren twintig van de zestiende eeuw zijn hiervan een onmiskenbaar symptoom.⁴¹

De tweede helft van de zestiende en de eerste helft van de zeventiende eeuw worden in de Europese geschiedenis gekenmerkt door verdere veranderingen op allerlei terreinen. Een aantal steekwoorden maakt dit concreet: opkomst der nationale staten, hegemoniestreven van diverse mogendheden, uiteenvallen van de Kerk in - elkaar bestrijdende - confessies, verzelfstandiging van de steden ten opzichte van het platteland en nieuwe contactmogelijkheden ten gevolge van de exploitatie van overzeese gebieden. Dit alles ging gepaard met vele, verwoestende oorlogen, met nieuwe economische ontwikkelingen, die hun uitwerking op de sociale structuren niet misten, met zucht naar financieel gewin en macht, met misachting en uitbuiting van sociaal zwakkeren en met een groeiende rationalisatie van de samenleving.⁴²

Het aantal van hen die zich zonder hulp van anderen niet in leven konden houden, groeide in deze periode sterk. Sinds het begin van de zestiende eeuw nam de bevolking toe. Tussen 1500 en 1650 vermeerderde het aantal inwoners van het Duitse Rijk van zestien tot twintig miljoen, in Engeland van drie en een half tot vijf en in de Nederlanden van één tot anderhalf; in Frankrijk daarentegen steeg het nauwelijks: van vijftien naar zestien miljoen.⁴³

⁴¹ H. Rabe, *Reich und Glaubensspaltung : Deutschland 1500-1600*, München 1989.

⁴² G. Ritter, *Die Neugestaltung Europas im 16. Jahrhundert*, Berlin 1950; J. Delumeau, *Naissance et affirmation de la Réforme*, Paris 1965; E.W. Zeeden, *Hegemonialkriege und Glaubenskämpfe, 1556-1648*, (Propyläen-Geschichte Europas II), Frankfurt a/M.-Berlin-Wien 1977; H. Schilling, *Aufbruch und Krise : Deutschland 1517-1648*, Berlin 1988; A. Kohler, *Das Reich im Kampf um die Hegemonie in Europa, 1521-1648*, München 1990; M. Venard (Hrsg.), *Die Geschichte des Christentums*, Freiburg-Basel-Wien 1992. (Deel VIII: Die Zeit der Konfessionen (1530-1620/30)).

⁴³ Voor deze aantallen zie Zeeden, *Hegemonialkriege*, p. 208 en H.A. Diederiks (et al.), *Van agrarische samenleving naar verzorgingsstaat*, Groningen 1987, p. 193.

Deze toename van de bevolking, die vooral de steden groter deed worden - Parijs, Rome, Milaan en de havensteden Londen, Amsterdam, Napels en Venetië overschreden de honderdduizend -, vroeg meer voedsel, meer huizen, meer kleding en ook andere, grootschalige voorzieningen. Dit deed de lonen van velen wel stijgen, maar ook - en meer nog - de prijzen. Hoofdbestanddeel van de voeding was brood. Maar de graanoogsten werden niet hoger, in bepaalde jaren (1571-1574) zelfs lager. De handelaars aarzelden niet de prijzen aan de vraag aan te passen.⁴⁴

Ook de nijverheid onderging grote ontwikkelingen. De ambachtelijke nijverheid, ingeperkt door het verstarde gildewezen, kon zich op den duur niet handhaven in de concurrentie met de "manufacturen". Allesoverheersend werd de handel. De handelaars, vervoerders en bankiers waren vooral uit op winst; hen interesseerde de bestaansbedreiging van de ambachtslieden, het (te) lage loon van vele arbeiders en de zorgen en problemen van de boeren niet of nauwelijks. Met name de laatsten gingen dit meer en meer voelen omdat de nieuwe "Oberschicht" - het "stadspatriciaat" - graag het land van de oude bezitters - adel en Kerk - opkocht om het naar de nieuwe, "kapitalistische" ideeën te exploiteren, wat voor de boeren doorgaans extra belasting meebracht.⁴⁵

Concluderend kunnen we zeggen: in de zestiende eeuw stonden de reële inkomens van de arbeiders, werklieden en kleine boeren in heel Europa - afgezien van delen van de Nederlanden - sterk onder druk. Verpaupering en armoede waren wijd verbreid.⁴⁶

⁴⁴ M. Flinn, *The european demographic system 1500-1820*, Baltimore 1981; A. Lottin (et al.), *Études sur les villes en Europe occidentale : Milieu du XVIIe siècle à la veille de la Révolution française*, Paris 1983; R. Schofield en J. Walter, *Famine, diseases and the social order in early modern society*, Cambridge 1989.

⁴⁵ B.H. Slicher van Bath, *De agrarische geschiedenis van West-Europa 500-1850*, Utrecht-Antwerpen 1960, vooral pp. 216-227; *The Cambridge Economic History of Europe*, (dl IV en V), Cambridge 1967 en 1977; J. de Vries, *The economy of Europe in an age of crisis 1600-1750*, Cambridge 1976; R. Brenner, *Agrarian class structure and economic development in pre-industrial Europe*, in: *Past and Present*, 70(1976), pp. 30-75; W. Abel, *Agricultural fluctuations in Europe from the thirteenth to the twentieth century*, London 1980.

⁴⁶ Diederiks (et al.), *Van agrarische samenleving*, p. 135.

Wat deed men hieraan?

In de eerste plaats was het bewustzijn armen te moeten helpen nog altijd wijd verbreid. Betrof het familieleden die in nood geraakt waren - door het overlijden van de kostwinner, door ziekte van de moeder, door een misoogst of door ouderdom -, dan nam men deze op of bekommerde zich op andere wijze om hen. Ging het om buren, dan sprong men bij. Binnen het gildewezen bestonden vaak afspraken hulp te verlenen aan medeleden die in moeilijkheden verkeerden. Bedelaars werden maar zelden zonder aalmoes of een stuk brood weggestuurd. Alleen zwervers die zich opdrongen of zelfs bedreigingen uitten, trachtte men verre te houden. Hiernaast kenden kloosters en ook parochies "armentafels", "hospices" en opvanghuizen voor wezen. In de steden waren veelal hospitalen en tehuizen voor hulpbehoevende ouderen ingericht. In de kloosters droegen de oversten, in de parochies de pastoors verantwoordelijkheid voor het goed functioneren van deze liefdadigheid.⁴⁷

Maar ook de burgerlijke overheden hadden inmiddels begrepen, dat men iets moest ondernemen om de vele armen en behoeftigen op te vangen. Zij wilden dit echter in toenemende mate rationeel en efficiënt aanpakken. Zo werd landloperij, die hinderlijk en bedreigend was voor de bevolking, verboden en gestraft.⁴⁸ Bedelaars en andere werklozen werden, zo mogelijk, aan het werk gezet.⁴⁹ Voor hulpbehoevenden werden "generale hospitalen" ingericht, die tegelijk als "werkhuizen" waren bedoeld. Zij stonden onder leiding van een "aalmoezenier". De hospitalen voor zieken trachtte men te verbeteren. Zo ging men onderscheid maken tussen lichamelijk zieken, geestes-

⁴⁷ H.F.J.M. van den Eerenbeemt, *In het spanningsveld der armoede : Agressief pauperisme en reactie in Staats-Brabant*, Tilburg 1968; N. Haesenne-Peremans, *Les pauvres et le pouvoir : Assistance et répression au pays de Liège (1685-1830)*, Kortrijk-Halle 1983; B. Geremek, *Geschichte der Armut*, München-Zürich 1988; L. de Mecheleer, in: *La pauvreté dans nos régions du Moyen-Âge à nos jours*, Bruxelles 1991, pp. 9-42; N. Haesenne-Peremans, *La pauvreté dans la principauté de Liège*, in: *La pauvreté dans nos régions du Moyen-Âge à nos jours*, Bruxelles 1991, pp. 87-102; R. Jütte, *Poverty and Deviance in Early Modern Europe*, Cambridge 1994.

⁴⁸ J. Pound, *Poverty and vagancy in Tudor England*, (3rd ed.), London 1975; J.A. Faber, *Structuren in beweging*, in: *Algemene Geschiedenis der Nederlanden*, (dl V), Haarlem 1980, pp. 196-251.

⁴⁹ Diederiks (et al.), *Van agrarische samenleving*, p. 174.

zieken en ouderen. Voor iedere groep richtte men eigen tehuizen in.⁵⁰ De vele slachtoffers van de economische veranderingen probeerde men te helpen door het inrichten van "bergen van barmhartigheid", een soort "banken van lening", die in principe niet op winst waren gericht, maar die via kredietverlening aan mensen, welke in moeilijkheden waren geraakt, een nieuwe aanloop mogelijk maakten.⁵¹ Preventief bedoeld waren de maatregelen tot bevordering van het onderwijs, ook en juist aan kinderen uit verarmde gezinnen.⁵²

Dit streven naar een zekere "sociale zorg van overheidswege" was zeker niet algemeen in Europa. Het waren vooral de landen die de Reformatie waren gevolgd - Engeland, de Republiek der Vereenigde Provinciën - die hierin vóórgingen alsook de grote handelssteden. Enerzijds waren hier de vroegere, meestal kerkelijke, vormen en instellingen van liefdadigheid goeddeels ten onder gegaan - met name door de opheffing der kloosters -, anderzijds streefde men hier in alles naar een "Sozialdisziplinierung", die zowel uit het reformato- risch denken voortkwam alsook noodzakelijk werd geacht voor de economie en een rust- en zekerheidgevend leefklimaat.⁵³

In de katholieke landen was echter ook een meer systematische en op verheffing van de armen gericht streven merkbaar. Verschillende bisschoppen - zoals de heilige Carolus Borromeus (1538-1584) -, nieuwere orden en ook begeesterde priesters organiseerden de liefdadigheid op een nieuwe, doeltreffender leest.⁵⁴

De grote voorvechter van de armen in de zeventiende eeuw was de heilige Vincentius de Paul (1581-1660). Zelf geboren uit een arme boerenfamilie in het zuiden van Frankrijk ervoer hij persoonlijk hoeveel ellende er heerste onder de plattelandsbevolking, onder de

⁵⁰ M. Foucault, *Geschiedenis van de waanzin in de zeventiende en achttiende eeuw*, Meppel 1975.

⁵¹ P. Soetaert, *De bergen van barmhartigheid in de Spaanse, de Oostenrijkse en de Franse Nederlanden (1618-1795)*, z.pl. 1986.

⁵² Diederiks (et al.), *Van agrarische samenleving*, p. 185.

⁵³ G. Oestreich, *Strukturprobleme des europäischen Absolutismus*, in: *Vierteljahrschrift für Sozial- und Wirtschaftsgeschichte*, 53(1968), pp. 329-347; G. Oestreich, *Geist und Gestalt des frühmodernen Staates*, Berlin 1969; C. Lindberg, *Beyond charity: Reformation initiatives for the poor*, Minneapolis 1993; Fischer, *Armut*, p. 74.

⁵⁴ Jedin, in: Jedin, *Handbuch*, (IV), pp. 582-595; H. Jedin, in: H. Jedin (Hrsg.), *Handbuch der Kirchengeschichte*, (Bd V), Freiburg-Basel-Wien 1970, pp. 96-100; H. Bach, *Karl Borromäus*, (2. Aufl.), Köln 1985; M. Meisner, *Julius Echter von Mespelbrunn*, Würzburg 1989.

gevangenen en de galeiroeiers en onder de stedelingen. Begiftigd met de gave van het woord en een groot organisatietalent, wist hij vele doeltreffende instellingen en maatregelen te realiseren: betere inrichting van de landbouw en effectievere bedrijfsvoering voor de boeren, onderwijs voor de kinderen, menselijker levenssituaties voor gevangenen en veroordeelden tot de galeien, directe hulp aan arme gezinnen. Daartoe mobiliseerde hij zowel de staatsoverheid en de grondbezitters als vele priesters en bisschoppen. En als eerste stichtte hij een gemeenschap van religieuze vrouwen, die niet in hun kloosters bleven, maar erop uittrokken om de armen, de gebrekkigen, de zieken thuis te helpen: de "Filles de la Charité".⁵⁵

Van grote betekenis waren ook de religieuze orden en congregaties die zich aan het onderwijs wijdde: allereerst de jezuïeten, maar ook de piaristen, gesticht door de heilige Jozef van Calasanza (1556-1643), en de schoolbroeders, gesticht door de heilige Joannes Baptist de la Salle (1651-1719). Deze laatsten verzorgden kosteloos onderwijs en opvoeding voor arme kinderen.⁵⁶

Weliswaar bleef dit alles nog geënt op de overtuiging, dat er altijd armen zullen zijn en dat dezen als zodanig aandacht en zorg nodig hebben én verdienen, maar in feite werd toch aan de verheffing van de armen gewerkt en streefde men ernaar dezen zichzelf te laten verzorgen. Omdat men doorgaans trachtte samen te werken met de overheden en de grondbezitters, werd de weg geopend naar een sociale verzorging. Deze zou het aantal armen moeten verminderen en wel door hen zoveel mogelijk in de maatschappij in te schakelen in plaats van eenvoudig te accepteren dat zij nu eenmaal een aparte "stand" vormden, waar het niet mogelijk was uit te groeien.⁵⁷

⁵⁵ P. Coste, *Le grand saint du grand siècle : Monsieur Vincent*, (3 vol.), Paris 1932; A. Dodin, *Saint Vincent de Paul et la Charité*, Paris 1960.

⁵⁶ C. Bau, *Biografía crítica de San José de Calasanza*, Madrid 1949; F. Brug, *Der heilige Johannes Baptist de La Salle und seine pädagogische Stiftung*, Regensburg 1959.

⁵⁷ Jütte, *Poverty*, p. 52.

Omslag in visie en praktijk van de armenzorg in Midden-Europa en in de Nederlanden (1650-1780): Henricus Joannes Kerens, representant van stad, streek en tijd

Meer en meer is het de historici duidelijk geworden, dat het midden van de zeventiende eeuw op tal van gebieden als een cesuur te beschouwen is. Na 1650 werden ze algemeen en kregen hun uitwerkingen in Europa, al duurde het nog wel een eeuw, aler in alle opzichten een nieuwe mentaliteit ging heersen en echt structurele veranderingen in gang werden gezet. Dat er sprake was van een echte omslag - in visie en praktijk - is onmiskenbaar,⁵⁸ ook op het terrein van de armenzorg.

In de eerste plaats had men - vaak met tegenzin - aanvaard, dat de middeleeuwse "societas christiana" had opgehouden te bestaan. De éne Kerk, grondslag en bakermat van deze gemeenschap, was in verschillende confessies uiteengevallen. Deze hadden zich inhoudelijk, organisatorisch en naar geloofsbeleving verzelfstandigd en zetten zich welhaast onverzoenlijk tegen elkaar af. Maar tegelijk openbaarde zich ook een nieuwe denk- en levenshouding, die wel niet brak met deze of gene Kerk en die geen geloofspunten uitdrukkelijk ontkende, maar die zich in feite concentreerde op de mens en zijn - zichtbare - wereld als "vindplaatsen" én doelen van heil en heilsverwerkelijking.⁵⁹

Ook politiek gezien was Europa geen eenheid meer. De Westfaalse vrede van 1648 had de nationale staten en de Duitse territoria in hun autarkie bevestigd. De regeringsvorm was bijna overal absolutistisch geworden.⁶⁰

Dit had ook zijn weerslag op de economie. Deze werd meer en meer nationaal, respectievelijk territoriaal bepaald en georganiseerd. Het eigen belang van de vorst, respectievelijk de heersende klasse, het

⁵⁸ H. Lehmann, *Das Zeitalter des Absolutismus*, Stuttgart-Berlin-Köln-Mainz 1980, pp. 11-22, vooral p. 17v.

⁵⁹ Zie ter oriëntering P. Hazard, *La crise de la conscience européenne 1680-1715*, Paris 1961; E. Hinrichs, *Einführung in die Geschichte der frühen Neuzeit*, München 1980, vooral pp. 81-100; E.W. Zeeden, *Konfessionsbildung : Studien zur Reformation, Gegenreformation und katholische Reform*, Stuttgart 1985.

⁶⁰ I. Mieck, *Europäische Geschichte der frühen Neuzeit*, (2. Aufl.), Stuttgart-Berlin-Köln-Mainz 1977; K. Repgen, *Reformation, Dreissigjähriger Krieg, Westfälischer Frieden*, in: *Von der Reformation zur Gegenwart : Beiträge zu Grundfragen der neuzeitlichen Geschichte*, Paderborn 1988, pp. 13-66.

eigen land en het eigen volk werd doel en maatstaf. Het mercantilisme werd het dominerende systeem. Men streefde naar eigen produktie van de goederen die men nodig had en trachtte deze zo goedkoop mogelijk over het land te verdelen. Invoer uit het buitenland werd afgeremd. Nieuwe produktiemethoden werden doorgevoerd. De kleinschalige ambachtelijke bedrijfsvoering werd teruggedrongen ten gunste van thuisarbeid voor grote "huizen"; zelfs was hier en daar sprake van echte "industrie". Men probeerde de landbouw nieuwe impulsen te geven door meer specialisatie en door een betere landverdeling.⁶¹

De regeerders trachtten de welvaart van hun landen te vergroten, niet echter ten bate van al hun onderdanen. Er was veel, zeer veel geld nodig om hun groeiend staatsapparaat en vooral de oorlogen die zij in hun hegemoniestreven voerden te bekostigen. Maar noch de nieuwe economische ondernemingen noch de verbeterde bedrijfsomstandigheden van de agrariërs brachten genoeg inkomsten om dit te bereiken. Daarom werd de belastingdruk steeds hoger en... verarmden steeds meer mensen.⁶² Macht en welvaart werden groot geschreven.

Dit leidde bepaald niet tot een harmonieuze samenleving. Eerder schiep het tegenstellingen en conflicten. Deze tegenstellingen waren daarom zo scherp omdat de maatschappelijke bovenlaag veelal neerzag op de minder bemiddelden, de achtergeblevenen, de ongeletterden en de maatschappelijk zwakken, die zij steeds meer marginaliseerden en hoogstens tot hun eigen voordeel uitbuiten.⁶³

De benadering van de "armen" en hun positie ondergingen een diepe wijziging. Hun aantal nam bepaald niet af, integendeel. Weliswaar wist men - doorgaans slechts voor korte tijd - via de fabrieken en manufacturen aan een deel van het stadsproletariaat en via de huisnijverheid aan de kleine boeren een zekere inkomstenverbetering te bezorgen. Ook bracht een herstructurering van de agrarische sector een zeker soelaas. Maar tegelijk werden velen die zich tot dan toe nog juist staande hadden gehouden - vooral ambachtslieden en kleine handelaars - door de economische veranderingen beneden het be-

⁶¹ Mieck, *Europäische Geschichte*, pp. 144-167; Hinrichs, *Einführung*, pp. 106-177.

⁶² Mieck, *Europäische Geschichte*, pp. 168-195; Hinrichs, *Einführung*, pp. 178-208.

⁶³ W. Hubatsch (Hrsg.), *Absolutismus*, Darmstadt 1973; Lehmann, *Das Zeitalter*, vooral vanaf p. 105.

staansminimum gedrukt, terwijl de prijzen- en belastingpolitiek van de regeringen en de vaak onbegrensde zucht naar gewin van de "nieuwe rijken" boeren dwongen hun bedrijven op te geven. Naast dezen bleven de "natuurlijke" armen, die nu eenmaal niet konden werken, op de traditionele ondersteuning aangewezen. Bovendien nam het aantal bedelaars en vagebonden toe, vooral ten gevolge van oorlogen en veroveringen door staten die de oorspronkelijke bevolking verjoegen.

Juist deze laatsten werden als bijzonder "lastig" ervaren. Tegen hen ging de overheid fors optreden: de bedelarij werd scherper dan voorheen verboden, zwervers werden opgepakt en in tucht- en werkhuizen ondergebracht. De armen, die tot dan toe praktisch zonder onderscheid en zonder screening van de kloosterlijke of de parochiële, respectievelijk gemeentelijke "armentafels" profiteerden en ook dikwijls nog ondersteuning van particulieren ontvingen, ging men indelen in feitelijke werklozen en "natuurlijke" armen die zichzelf echt niet konden onderhouden. De eersten verschaften zoveel mogelijk werk in door de overheid opgezette of gesubsidieerde bedrijven of gaf men kredieten, zodat zij zelfstandig aan de slag konden. Voor degenen die te jong, te oud of te gebrekkig waren om te werken, richtte men scholen, bejaardenhuizen en hospitalen in, die erop waren gericht de kinderen een beroep te leren, de ouderen voor een deel zichzelf te laten verzorgen en de zieken te genezen of minstens voor een deel zelfverzorgend te doen worden. Grote successen behaalde men met dit terugdringen van de armoede over het algemeen niet. Men overschatte zowel de economische mogelijkheden en de sociale bereidheid van de samenleving alsook de fysieke, psychische, intellectuele en praktische vermogens van de "armen". Per slot van rekening verzandden al deze initiatieven en bleef het aantal behoeftigen groot.⁶⁴

Achter deze nieuwe aanpak van het armoedeprobleem stak de overtuiging dat er eigenlijk geen armen moesten zijn én dat zij die het toch waren de bestaande maatschappelijke orde niet mochten belasten. De armen "aanvaarden" en onbaatzuchtig helpen deed eigenlijk alleen de Kerk. Hierin volgden de meeste protestanten de oude

⁶⁴ Th. Ries (ed.), *Aspects of Poverty in Early Modern Europe*, (3 vol.), Stuttgart 1981-1990.

traditie. De vroegere liefdadigheidsinstellingen bleven dan ook bestaan, werden hoogstens wat rationeler opgezet en ingericht. Toch klonk ook in kerkelijke kringen reeds de roep om een zeker terugdringen van de armoede door. Zo groeide de bereidheid met de burgerlijke overheden samen te werken om tot een meer sociaal verantwoorde benadering van dit probleem te komen.⁶⁵

Expliciet is dit alles aan de dag getreden in de Oostenrijkse erflanden. Deze waren in vergelijking met de overige Europese landen in alle opzichten achtergebleven. Zij vormden in de zeventiende eeuw een veelheid van territoria, enkel en alleen bijeengehouden door het feit dat zij dezelfde landsheer hadden: een Habsburger, die sinds het einde van de vijftiende eeuw tevens keizer was van "het heilige Roomse Rijk".

In heel het conglomeraat van erflanden was "Innerösterreich" - vooral het huidige gebied van Ober- en Niederösterreich plus Wenen - wel het minst ontwikkeld. Het was - op Wenen na - een agrarisch gebied, in het bezit van en beheerst door "Grundherren": abten, prelaten en edelen. Aan hen waren de boeren zo goed als geheel onderworpen en tot allerlei diensten verplicht. De landsheer had aan de "standen" - van welke die der edelen de machtigste was - veel rechten en privileges moeten overlaten. Rond het midden van de zeventiende eeuw was het gebied nog geheel middeleeuws gestructureerd: politiek, economisch en sociaal.⁶⁶

Keizer Leopold I (1657/1658-1705) mag als vernieuwer van het Habsburgse stamland gelden. Hij trachtte het centrale bestuursapparaat uit te bouwen, de rechtspraak en de bewaking van de openbare orde te coördineren en - vooral - de economie op een nieuwe leest te schoeien. Om dit laatste te kunnen verwezenlijken, trok hij raadgevers van niet-katholieken huize aan, zogeheten "Kameralisten". Zij wilden één Oostenrijks gebied tot stand brengen, dat zichzelf kon bedruipen en liefst anderen naar de kroon steken.

⁶⁵ Zie vooral G. Himmelfahrt, *The Idea of Poverty: England in the early industrial age*, New York 1984.

⁶⁶ J. Franzl, *Ferdinand II. : Kaiser im Zwiespalt der Zeit*, Graz-Wien-Köln 1978; A. Wandruszka, Zum "Absolutismus" Ferdinands II, in: *Mitteilungen des oberrheinischen Landesarchivs*, 14(1984), pp. 261-268; A. Schindling en W. Ziegler (Hrsg.), *Die Kaiser der Neuzeit 1519-1918*, München 1990, pp. 125-168.

Concreet hield deze economische politiek in: de handel naar zich toe halen door binnenlandse tollens en accijnzen zoveel mogelijk op te heffen en goederen uit het buitenland extra te belasten, handel met het buitenland bevorderen door het stichten van compagnieën naar Nederlands voorbeeld, de privileges van de gilden beknotten, nieuwe bedrijven met regeringssteun opzetten en vooral manufacturen voor de textiel- en porseleinfabricage, en thuisarbeid op het platteland bevorderen.⁶⁷

In dit kader werd ook het armoedeprobleem aangepakt. Dit was reeds lang zeer groot in Oostenrijk. Het bestaansniveau van de meeste mensen was heel laag. Vooral als de oogst mislukte, als men werd getroffen door natuurrampen, door ziekte en door verwoestingen vanwege doortrekkende militairen - wat allemaal vaak voorkwam - konden velen zich niet meer handhaven. De normale hulpverleners - familieleden, grondbezitters en kloosters - waren lang niet altijd in staat de getroffen en op te vangen. Bovendien trokken veel bedelaars, vluchtelingen, verdrevenen en vagebonden door het land, die het de bewoners erg lastig maakten. Voorzieningen voor wezen, weduwen, zieken en ouderen waren er veel te weinig.

De nieuwe economische aanpak moest nieuwe arbeidsplaatsen brengen. Het was loonarbeid, waarvan de voorwaarden niet door de gilden werden bepaald, waarvoor geen opleiding nodig was, zodat ook ongeschoolden, vrouwen en kinderen ze konden verrichten. De boeren wilde men een deel van hun opbrengst zelf aan de markt laten brengen. Hun gezinsleden konden in loonbedrijven wat bijverdienen. In feite echter verstoorde het werken in loondienst veelal het vertrouwde leefritme en ging de scholing der - arme - kinderen, die toch al gering was, hierdoor helemaal verloren. De lonen die werden betaald, waren zeer laag; de prijzen die de boeren maakten eveneens en dit, terwijl de belastingen werden opgeschroefd.

⁶⁷ O. Redlich, *Weltmacht der Barock : Österreich in der Zeit Kaiser Leopolds I.*, (4. Aufl.), z.pl. 1961; Schindling en Ziegler, *Die Kaiser*, pp. 169-199; G. Otruba, *Industrietopographie Niederösterreichs vom Zeitalter des Merkantilismus bis zum 1. Weltkrieg*, Wien 1956; G. Otruba, *Die Anfänge und die Entwicklung der Industrie in Niederösterreich*, in: *Unsere Heimat*, 24(1958), pp. 75-85; H. Holzer, *Die merkantilistische Agrarpolitik in Österreich*, Wien 1968; E. Zöllner en A. Novotny (Hrsg.), *Wirtschaftsgeschichte Österreichs*, Wien 1971, vooral G. Zwanowatz, *Der österreichische Merkantilismus bis 1740*, pp. 87-104; J. Moerchel, *Die Wirtschaftspolitik Maria Theresias und Josephs II. in der Zeit von 1740-1780*, München 1979; R.A. Kann, *Geschichte des habsburgischen Reiches 1526 bis 1918*, (3. Aufl.), Wien 1993, pp. 117-123.

Het verzet tegen de nieuwe opzet en inrichting van de economie was algemeen. De gilden weerden zich tegen de nieuwe bedrijfsvoeringen en het niet in acht nemen van hun regels voor tewerkstelling van werkkrachten. De landeigenaars wilden de boeren niet een stuk eigen gewin laten verwerven. De minderbedeelden zelf - om wier verheffing het was begonnen - voelden zich geknecht. Met veel argwaan en wantrouwen bejegende men de ambtenaren - veelal "buitenlanders" van protestantse herkomst - die het nieuwe systeem trachtten door te voeren. Hun streven werd geboycot door vertraging en werkweigering. De meeste nieuwe ondernemingen werkten spoedig met verlies; de heroriëntering van de landbouw liep vast; de handel stagneerde. Keizer Karel VI (1711-1748) had bovendien veel geld nodig om zijn oorlogen en zijn dynastieke belangen te bekostigen. Na 1720 ging het met de staatshuishouding én met de - toch al geringe - welvaart van de bevolking alleen maar bergaf.⁶⁸

Anders verliep de ontwikkeling in de Nederlanden en in het prinsbisdom Luik. De noordelijke Nederlanden behoorden reeds in de vijftiende eeuw tot de meest ontwikkelde en welvarendste delen van Europa. Nijverheid en handel waren tot hoge bloei gekomen. Het volk stond open voor nieuwe gedachten en ideeën. Diverse protestantse stromingen - met name het calvinisme - kregen er gemakkelijk toegang. Zij ondersteunden immers het streven naar economische en politieke onafhankelijkheid. Dit leidde tot de vorming van de Republiek der Zeven Vereenigde Provinciën. Hierin hadden de handelaars het voor het zeggen. Mede door een hoogontwikkelde en goed georganiseerde nijverheid in eigen land, maar vooral dankzij het verwerven van vele steunpunten in de buiten Europese gebieden konden zij in betrekkelijk korte tijd een machtig handelscentrum inrichten. Omdat ook de agrarische sector floreerde, was het levenspeil van praktisch heel de bevolking aanmerkelijk hoger dan in veel andere Europese landen. Werk was er voor wie wilde en kon werken eigenlijk genoeg. De "natuurlijke" armen werden via de traditionele liefdadigheid opgevangen. De protestantse gemeenten namen de

⁶⁸ Zie vooral de studies van Otruba, Holzer en Zwanowatz (noot 67) alsook R. Sandgruber, *Österreichische Agrarstatistik 1750-1918*, München 1978, inleiding.

bestaande instellingen over: armentafels, hospitalen en "hofjes" (vooral voor weduwen en bejaarden).⁶⁹

Ook de zuidelijke Nederlanden waren aan het einde van de middeleeuwen welvarend. De politieke, militaire en godsdienstige woelingen verstoorden echter de maatschappelijke situatie in de zestiende eeuw ernstig. Aan het einde van die eeuw was de nijverheid door gebrek aan grondstoffen en het wegtrekken van heel wat ondernemers - vooral naar het noorden - sterk teruggelopen. Handel met het buitenland was door de afsluiting van de zeeweg en de oorlogstoestand zo goed als onmogelijk geworden. De landbouw leed zeer door krijshandelingen, plunderingen en verwoestingen. Het land was op zichzelf aangewezen. Het Spaanse bewind trachtte niet alleen de godsdienstige en politieke toestand te stabiliseren, maar ook de economie te herstellen. De nijverheid herleefde. Met steun van de regering werden manufacturen ingericht. Ook werden - na 1650 - steenkool en erts ontgonnen en verwerkt. De werkgelegenheid nam toe. De nieuwe ambachtelijke bedrijven boden wel arbeid aan minderbedeelden, maar de lonen waren erg laag.⁷⁰

Het aantal armen was in de zestiende eeuw al tamelijk groot. Dit nam daarna nog toe en bleef vanaf 1700 stijgen. De behoeftigen waren aangewezen op de plaatselijke liefdadigheidsinstellingen. Deze waren goeddeels in kerkelijke handen. De katholieke restauratie, die na 1600 was ingezet, had de caritas zeer bevorderd. Er waren bijna overal, zowel in de steden als op het platteland, armen- of "heilige Geest"-tafels, weeshuizen, hospitalen en bejaardenhuizen. Ook de burgerlijke overheden hadden aandacht voor de armen. Maar zij trachtten allereerst hun aantal te verminderen. Bedelarij werd verboden; zwervers probeerde men op te pakken en tot werken te dwingen. Instellingen voor kredietverlening - de "bergen van barmhartigheid" - zouden economisch zwakken moeten helpen weer op eigen benen te staan. Maar een toenemende commercialisering van deze instellingen maakte ze voor dit doel steeds minder bruikbaar. Al bij al was de sociale leefsituatie in de eerste helft van de achttiende eeuw in de op

⁶⁹ *Algemene Geschiedenis der Nederlanden*, (dl VIII), Bussum 1979 en de beredeneerde literatuur aan het einde van dit werk; J. de Vries en A. van der Woude, *Nederland 1500-1815: De eerste ronde van moderne economische groei*, Amsterdam 1995.

⁷⁰ E. Scholliers, De materiële verschijningsvormen van de armoede voor de industriële revolutie: omvang, evolutie en oorzaken, in: *Tijdschrift voor Geschiedenis*, 88(1975), pp. 451-464.

zich niet onwelvarende zuidelijke Nederlanden voor velen verre van rooskleurig.⁷¹

In het prinsbisdom Luik herstelde de economie zich na de vele oorlogen, die het land in de zestiende en de eerste helft van de zeventiende eeuw teisterden. Maar armen waren er veel en er kwamen er steeds meer bij. Wel waren overal de traditionele opvang- en verzorgingsinstellingen voorhanden: de parochiële armentafels, de hospitalen voor de zieken, te Luik, Verviers en Hoei de "hospices" voor reizigers en vreemdelingen, de tehuizen voor gebrekkigen en ouderen. De bereidheid geld en goederen te geven voor het levensonderhoud en verdere voorzieningen ten bate van de armen was groot. Maar de vraag was dikwijls nog groter. Ook het aantal "beroepsarmen" - bedelaars, rondtrekkende werklozen en arbeids-onwilligen - was hoog. Van overheidswege trachtte men deze mensen via tucht- en werkhuizen van de straten en wegen te halen en nuttig te maken voor de maatschappij. De tendens groeide om zoveel mogelijk armen zelf te laten meewerken aan de verheffing van hun levensomstandigheden. Vooral de prins-bisschoppen Maximillian-Heinrich von Bayern (1650-1688) en Johann-Theodor von Bayern (1744-1763) vaardigden hiertoe een reeks edicten uit. Zij steunden ook projecten die dit moesten bevorderen. Maar erg bemoedigend waren de resultaten niet.⁷²

Het meest dramatisch was de economische en sociale toestand van het overgrote deel van de bevolking van het middengedeelte van de Nederlanden: het huidige Noord-Brabant, de Kempen en de beide Limburgen. Het was een uitgesproken agrarisch gebied. Er waren maar weinig steden; de meeste hiervan waren klein en alleen gericht op de directe omgeving.⁷³

⁷¹ L. van Buyten, De "ellendigen" in moderne bronnen der Zuidelijke Nederlanden, in: *Tijdschrift voor Geschiedenis*, 88(1975), pp. 539-550; P. Soetaert, *Oostenrijks België, 1713-1794 : De Zuidelijke Nederlanden onder de Oostenrijkse Habsburgers*, z.pl. 1987; K. van Honacker, *Lokaal verzet en oproer in de XVIIIe en XVIIIe eeuw : Collectieve acties tegen het centraal gezag in Brussel, Antwerpen en Leuven*, Courtrai-Heule 1994.

⁷² *Algemene Geschiedenis der Nederlanden*, (dl VIII), Bussum 1979; N. Haesenne-Peremans, *La pauvreté dans la région liégeoise à l'aube de la révolution industrielle : Un siècle de tension sociale (1730-1784)*, Paris 1981.

⁷³ W. Jappe Alberts, *Geschiedenis van de beide Limburgen, Deel II* (Maaslandse Monografieën; 17), Assen 1974, vooral hoofdstuk I en II en de daar genoemde literatuur; J.C.G.M. Jansen, *Landbouw rond Maastricht (1610-1865)*, in: *Studies over de sociaal-economische geschiedenis van Limburg* (SSEGL), dl XIII(1968), pp. 1-99; H.O.J.H. Bauduin en

De nijverheid bleef beperkt tot wat de eigen stad en haar directe omgeving nodig had. Handel was nauwelijks mogelijk, zeker niet met verder afgelegen gebieden. De voornaamste handelsweg, de Maas, was goeddeels gestremd door tollën en licentheffingen. Over land de waren vervoeren werd sterk belemmerd, doordat er weinig wegen waren en de vele grenzen, die men moest overschrijden, "dure" barrières vormden. Daarbij kwam, dat het platteland voortdurend werd geteisterd door rondtrekkende gewapende benden vagebonden.⁷⁴ Een en ander leidde tot regelrechte sociale onrust. Onder degenen die zich tot dan toe nog enigszins hadden kunnen redden, maar nu geen uitweg meer zagen, groeide de reeds lang bestaande onvrede met hun situatie uit tot opstandigheid. Een belangrijke rol daarbij speelde het feit, dat sommigen wél vooruitgang boekten, maar anderen niet en dat een - klein - aantal ondernemers en grondbezitters zich in veler ogen een "luxueus" leven konden permitteren. Deze opstandigheid luchtten zij niet alleen in woorden, maar ook in openlijk verzet tegen belastinginners, in het ontduiken van accijnzen en andere heffingen én in het molesteren van "gegoede" burgers. Sommigen gingen zelfs over tot inbraak en afpersing van alleenwonenden en ouderen, bij wie men geld vermoedde; soms kwam daarbij doodslag voor. De overheid trachtte deze "opstand" de kop in te drukken door krachtig optreden. Vermoede raddraaiers werden opgepakt en gefolterd. Zo ontstond - vooral in het huidige Zuidoost-Limburg en het land van Aken - de mythe dat een wijdverbreide en goed georganiseerde bende "Bokkerijders" de maatschappelijke orde en rust wilde verstoren. Heel de achttiende eeuw door bleef deze bron van onrust borrelen.⁷⁵

J.C.G.M. Jansen, Aspecten van de Limburgse Landbouwgeschiedenis, in: *SSEGL*, dl XIV(1969), pp. 1-102; J.C.G.M. Jansen, *Landbouw en economische golfbeweging in Zuid-Limburg 1250-1800* (Maaslandse Monografieën; 30), Assen 1979; J.C.G.M. Jansen, Heren en Boeren in Limburg 1150-1800, in: *SSEGL*, dl XXVII(1982), pp. 1-22.

⁷⁴ Alberts, Geschiedenis II, pp. 35-44; A.D.A. Monna, De Textielnijverheid te Weert, in: *SSEGL*, dl XV(1970), pp. 29-49; E. Roebroeck, Hoe hebben vaart en handel op de Maas zich ontwikkeld vanaf de Middeleeuwen tot het einde van de achttiende eeuw?, in: *SSEGL*, dl XV(1970), pp. 50-74.

⁷⁵ Alberts, Geschiedenis II, vooral pp. 73-78; A. Blok, *De Bokkerijders : Roversbenden en geheime genootschappen in de landen van Overmaas (1730-1774)*, Amsterdam 1991; L. Augustus, Vervolgingsbeleid en procesvoering tegen de Bokkerijders : Het ontstaan van een waandenkbeeld, in: *Publications de la Société Historique et Archéologique dans le Limbourg* (PSHAL), 127(1991), pp. 69-154.

Over het algemeen echter bleef het onbehagen met de slechte economische omstandigheden beperkt tot mopperen en zich beklagen over te weinig inkomen en te hoge lasten en over het feit, dat hiertegen van "hogehand" te weinig werd ondernomen. Tegelijk probeerde men elkaar zo goed mogelijk te helpen: in familieverband maar ook in beroepskring. In de steden richtten ambachtslieden "beursen" in om noodlijdenden van de eigen beroepsgroep te helpen.⁷⁶

De "natuurlijke" armen en behoeftigen - wezen, weduwen, zieken, gehandicapten en ouderen - bleven op de traditionele liefdadigheid aangewezen. Deze werd op het platteland vanuit de Kerk georganiseerd, maar de burgerlijke overheden droegen hiertoe ook het nodige bij, vooral organisatorisch en administratief. Het algemene karakter van de samenleving was echter vaak zó noodlijdend, dat slechts minimaal voor de armen kon worden gezorgd.⁷⁷ In de steden werd er meer en meer naar gestreefd de armenzorg tot een taak van de gemeenschap als zodanig te doen worden, zoveel mogelijk onafhankelijk van Kerk en staat. Significant was een initiatief dat in Roermond in de jaren dertig van de achttiende eeuw werd genomen. In 1736-1739 stichtte kanunnik Franciscus Bors er een "generaal hospitaal". Ofschoon kerkelijke en burgerlijke overheden wel in het bestuur hiervan participeerden, was het een autonome instelling. Hierin zouden zieken, ouderen en andere gebrekkigen, die niet thuis konden worden verzorgd, verpleging en levensonderhoud ontvangen. Maar er werd ook een "werkhuis" aan verbonden, waarin werklozen en bedelaars - eventueel gedwongen - arbeid konden vinden. De overheid juichte dit plan toe en bracht op den duur zoveel mogelijk caritatieve instellingen van de stad onder de hoede van dit "Godshuis". Zij hoopte zo het parasiteren op de particuliere hulpverlening door "beroepsarmen" in te dammen en bedelarij tegen te gaan. Een groot succes werd dit overigens niet; noch de burgerij noch de armen lieten zich geheel in de geplande centralisatie van de armenzorg, gericht op doelmatigheid, dwingen.⁷⁸ Ook in andere steden in het

⁷⁶ Alberts, Geschiedenis II, p. 70.

⁷⁷ Zie als voorbeeld M. Vleeshouwers, Armenzorg in de 17e - 19e eeuw in Limbricht en Einighausen, in: *Historisch Jaarboek voor het land van Zwentibold*, 15(1994), pp. 61-86.

⁷⁸ J.C.G.M. Jansen, Het Godshuis in de 18e eeuwse samenleving, in: G.C.P. Linssen (red.), *Thuis in het Godshuis : Bijdragen over de geschiedenis van het R.C. Godshuis (te Roermond) bij gelegenheid van het tweehonderdvijftig-jarig bestaan in 1989*, Roermond

Middennederlandse gebied werd er tegen het midden van de achttiende eeuw naar gestreefd het toenemend aantal armen beter op te vangen, dezen rationeler te verzorgen en hen zo mogelijk voor te bereiden op, respectievelijk in te schakelen in een normaal burgerlijk bestaan.⁷⁹

Een bijzondere positie in het Maasland nam Maastricht in. De telkens terugkerende oorlogshandelingen in het Maasland en de herhaalde belegeringen van de stad, maar ook de algehele veranderingen op economisch gebied in de zestiende en de zeventiende eeuw hebben de welvaart in Maastricht sterk doen dalen. Scherp voelde men dat na de verovering door de hertog van Parma in 1579. Deze bracht plunderingen en moordpartijen met zich mee en deed een aantal burgers de stad verlaten. Nijverheid en handel liepen sterk terug. Textiel- en lederbewerkingsbedrijven ondervonden zware concurrentie van bedrijven elders.⁸⁰ De handel werd ernstig belemmerd door de onveiligheid van de wegen en doordat de Maas dikwijls was geblokkeerd. Bovendien werd het handeldrijven met "buitenlandse gebieden" in toenemende mate ongunstig beïnvloed door de opkomende mercantilistische politiek van vele machthebbers en regeringen.⁸¹ De Maastrichtenaars trachtten zich zo goed mogelijk te redden. Wie bezittingen buiten de stad had, kon hieruit - in perioden van politieke en militaire rust - inkomsten verwerven. Vooral het kapittel van Sint-Servaas en enkele voorname families profiteerden hiervan. De ambachtslieden en winkeliers werkten graag voor het garnizoen, want

1889, pp. 55-68; Over kanunnik Bors zie *Nieuw Nederlandsch Biografisch Woordenboek*, dl II(1912), p. 214v.; D.J.W. Weckx-Brummans, *Armenzorg en godsdienstonderwijs te Roermond in het midden der achttiende eeuw*, in: P.J.A.N. Rietbergen (red.), *De periferie van het centrum*, Nijmegen 1986, pp. 123-133.

⁷⁹ F.H.M.C. Adriaens, *De Magistraat van Nijmegen en de armenzorg (1750-1800)*, Nijmegen 1956; R. Jütte, "Disziplin zu predigen ist eine Sache, sich ihr zu unterwerfen eine andere" (Cervantes). Prolegomena zu einer Sozialgeschichte der Armenfürsorge diesseits und jenseits des Fortschritts, in: *Geschichte und Gesellschaft*, 17(1991), pp. 92-101.

⁸⁰ J.G.J. Koreman, Aspecten van de Maastrichtse lakennijverheid en -handel, in hoofdzak gedurende de late Middeleeuwen, in: *Miscellanea Trajectensia : Bijdragen tot de geschiedenis van Maastricht*, Maastricht 1962, pp. 195-226; J.A.A.G. Winckers, Bijdrage tot de economische geschiedenis van de Maastrichtse lederambachten, in: *SSEGL*, dl XII(1967), pp. 27-105; J.C.G.M. Jansen, Economische en sociale gevolgen van de val van Maastricht in 1579, in: "*Van der Nyersen upwaert*", Maastricht 1981, pp. 127-135.

⁸¹ Jansen, *Landbouw rond Maastricht; Roebroek, Vaart en handel*; Jansen, *Economische en sociale gevolgen*.

dat leverde geld op. De stadsbestuurders - en hun "families" - buiten niet zelden hun posities uit om inkomsten te vergaren. De belastingen waren echter hoog, zodat van echte welvaart niet kon worden gesproken.⁸² Het merendeel van de bevolking - die vóór 1579 rond 15.000⁸³ bedroeg, daarna met een derde afnam, in de tweede helft der zeventiende eeuw steeg naar 20.000, maar daarna weer afnam tot 15.000 - was arm tot zeer arm. De meeste mensen woonden in erbarmelijke omstandigheden, waren min of meer ondervoed en hadden nauwelijks werk, dat doorgaans ook nog slecht werd betaald. Bovendien waren de voedingsmiddelen - zeker tijdens belegeringen - erg duur. De gezondheidstoestand was slecht evenals de hygiëne; ziekten kwamen veel voor: tussen 1509 en 1660 teisterden besmettelijke ziekten 36 keer de stad. Voor deze armen werd op "middeleeuwse" wijze gezorgd: via aalmoezen, armentafels, weeshuizen, hospitalen en onderkomens voor ouderen. De Kerk - parochies, kapittels en kloosters - was de voornaamste "organisator" hiervan. Zij beheerde ook meestal de liefdadigheidsinstellingen, al trachtte het stadsbestuur hierin reeds vroeg invloed te krijgen. Bedelaars en onbemiddelden werden geweerd.⁸⁴ Vanaf de late middeleeuwen stelden echter ook gegoede burgers er een eer in tehuizen voor wezen, gebrekkigen en ouderen te stichten of te ondersteunen.⁸⁵ Van een echt rationele aanpak van het armoedeprobleem was lange tijd geen sprake. Wel trachtte men de diverse instituten zo goed en zo efficiënt mogelijk te organiseren, maar dit stuitte vaak al op praktische problemen. Het einde van de zeventiende en het begin van de achttiende eeuw brachten op allerlei terreinen verbetering. De oorlogen bleven ver van Maastricht. De nijverheid trok aan evenals de handel. Men concentreerde zich op de behoeften van de stad zelf en de naaste omgeving. De stad kende weer een levendige markt. Het garnizoen was een goede "afnemer". De rijkere verwierven steeds meer landbezit in het Maasland, wat niet alleen henzelf, maar ook hun dienstpersioneel en diverse neringdoenden ten goede kwam. Er werd driftig gebouwd.

⁸² Alberts, *Geschiedenis II*, p. 27v.

⁸³ A.G.H. Kemp, *Het verloop van de bevolkingscurve van Maastricht tot 1830*, in: *Miscellanea Trajectensia : Bijdragen tot de geschiedenis van Maastricht*, Maastricht 1962, pp. 339-362, vooral pp. 349-351; P.J.H. Ubachs, *Tweeduizend jaar Maastricht*, Maastricht 1991, p. 61 geeft enkele duizenden minder.

⁸⁴ Alberts, *Geschiedenis II*, p. 28; Ubachs, *Tweeduizend jaar Maastricht*, pp. 58-60.

⁸⁵ R.K. Gesticht De Nieuwenhof; Jansen, *Ouderenzorg*.

Ook het stadsbestuur kon meer ondernemen. De stad kreeg een betere bestrating, betere afvoervoorzieningen en werd allerwegen verfraaid. Juist het min of meer gesloten economisch en sociaal systeem bracht Maastricht over zijn lange crisis heen.⁸⁶ Maar... hiervan profiteerde vooral de bovenlaag van de bevolking. Zij stonden doorgaans ver af van de ambachtslieden, de winkeliers en zeker van de onbemiddelden, de werklozen, de armen. De middengroep had wel voordeel bij hun rijkdom en bij de uitgaven die zij deden, terwijl de laagste klasse wist van de milddadigheid van de "groten" te moeten leven.⁸⁷ Voor en na ontwikkelden zich sociale spanningen, vooral tussen de arbeiders van nieuwe, meer "kapitalistisch" opgezette bedrijven en hun patroons. De laatsten toonden zich weinig sociaal voelend; alleen het werk telde, niet de arbeidsomstandigheden of de persoonlijke problemen van de werknemers. Dezen waren verplicht elkaar onderling bij te staan, wat zij wel probeerden, maar zonder veel effect.⁸⁸ Dit betekende dat het aantal behoeftigen groot bleef. Hun opvang was nog steeds op de traditionele leest geschoeid. Langzamerhand rezen daarbij echter wel vragen: konden de liefdadigheidsinstellingen niet beter ingericht en vooral bestuurlijk doeltreffender beheerd worden? Ook werden pogingen ondernomen om armoede - in de toekomst - te voorkomen - door scholing van wezen, half-wezen en kinderen uit arme gezinnen - en trachtte men behoeftigen in te schakelen in het ambachtelijke gebeuren. Tegelijk probeerde men hen die steun ontvingen tot zelfwerkzaamheid aan te sporen. Vooral vanuit het stadsbestuur werd naar wegen gezocht de armen - vooral de "lastige" bedelaars - van de straat te halen. Ook werd men opmerkzaam op de oorzaken van de armoede en hun gevolgen. Er werd naar middelen gezocht de woonsituaties van de armen - met name de ouderen - te verbeteren. Men trad scherper op tegen leegloperij, baldadigheid en diefstal en men liet personages die zich vreemd gedroegen, gemakkelijker opnemen in een zinnelozenhuis. Een bijzondere rol, zo zag men in, speelde het drankmisbruik; dit was vaak zowel een gevolg als een oorzaak van armoede, ziekte en ellende. Daarom zocht men dit te beperken. Dit alles werd niet zozeer door naastenliefde ingegeven

⁸⁶ Alberts, *Geschiedenis II*, p. 68; Jansen, *Economische en sociale gevolgen*, p. 135; Ubachs, *Tweeduizend jaar Maastricht*, p. 93.

⁸⁷ Alberts, *Geschiedenis II*, pp. 68-70.

⁸⁸ Alberts, *Geschiedenis II*, p. 70.

alswel door de wens de sociale vrede te verzekeren en het aanzicht van de stad te verhogen.⁸⁹ Ofschoon het meer om wensen, voornemens en pogingen ging dan om realisaties, spreekt hieruit toch een mentaliteit die laat onderkennen, dat tegen 1750 ook in Maastricht - zoals in vele andere streken en landen reeds geruime tijd voorheen - het caritas-denken plaats ging maken voor een meer seculiere benadering van het armoedeprobleem.

In dit Maastricht en in deze Nederlanden is de familie Kerens te plaatsen. Waar deze vandaan kwam, is niet duidelijk. In de stad komt als eerste zekere Andreas Kerens voor, zoon van Cornelis. Hij moet rond 1540 zijn geboren en wordt in 1576 vermeld als kapitein in Spaanse dienst onder Alphonse de Vargas. Van oorsprong waren de Kerens' - ook met Keerens, Keerns, Kerns, Kernen en zelfs Kien en Kein aangeduid - dus militairen.⁹⁰ Genoemde Andreas was gehuwd met een zekere Christine, van wie zelfs de familienaam onbekend is. Vijf kinderen werden uit dit huwelijk geboren. Eén van hen was Andreas Kernen, "Aquensis" genoemd, wat kan wijzen op relaties met Aken. Deze Andreas huwde omstreeks 1610 met Anna van Middelburch en kreeg bij haar vijf kinderen. Onder dezen was Philippus Kerens (ook Kerns genoemd). Hij werd op 22 december 1628 gedoopt in de Martinuskerk te Wyck. Kennelijk had zijn vader zich in deze voorstad gevestigd. Philippus werd brouwer, een ambacht dat in groot aanzien stond en veel gewin kon afwerpen.⁹¹ Dat gold ook voor onze Kerens. Hij verwierf landerijen in de omgeving: zo onder Buitenbilsen. In Wyck kocht hij het huis "het Ceullen". Aanzien kreeg hij in "hogere" kringen door zijn huwelijk met Maria Magdalena van Heymerich, die uit een adellijke familie stamde, waarvan de Kerens' het wapen overnamen.⁹² In 1690, na de dood van hun ouders, konden de vijf overlevende kinderen - zeven stierven

⁸⁹ Ubachs, Tweeduizend jaar Maastricht, p. 93; Voor onderdelen zie J.C.G.M. Jansen, Waanzin en Repressie : De zinnelozen en hun behandeling in Maastricht in de 18e eeuw, in: *SSEGL*, dl XXIII(1978), pp. 63-97; J.C.G.M. Jansen, Jenever in opmars 1650-1815, in: *Campus Liber*, Maastricht 1982, pp. 273-298; R. Philips, De wijnhandel in Maastricht en het verbruik van wijn in de zeventiende en achttiende eeuw, in: *Campus Liber*, Maastricht 1982, pp. 299-312.

⁹⁰ Voor deze en volgende genealogische gegevens zij verwezen naar W. Muusse, Genealogie van het geslacht Kerens, in: *De Nederlandsche Leeuw*, 76(1959), pp. 71-90.

⁹¹ R. Philips, *Mestreechs aajt : Geschiedenis van de Maastrichtse brouwers en hun bier*, Maastricht 1982.

⁹² *Nederland's Adelsboek*, (1943-1948), p. 163.

jong - ieder zes tot acht percelen land met een geschatte waarde van 4.928 gulden hun eigendom noemen. Zelf vergrootten zij hun bezit aanzienlijk. Met name gold dit voor Paulus Kerens (1656-1742), die kinderloos stierf en zijn grote erfenis verdeelde onder zijn talrijke neven en nichten. Ook Joannes Kerens (1661-1722) kwam in goeden doen. Hij ging met zijn vrouw Maria Nypels in het "oude" Maastricht wonen, in het Luikse stadsdeel. Ongetwijfeld behoorde hij reeds tot de gegoede burgerij. Zijn zoon Philippus (1688-1761) kon hij een licentiaat in de beide rechten laten behalen. Deze huwde met Maria Catharina Neven, die tot een oude, aanzienlijke familie behoorde.⁹³ Zij stierf jong: in 1719. Uit dit huwelijk werden twee zoons geboren: Jean Dominique (1717-1808) en Hieronymus Paulus (1719-1785), die beiden priester werden. In 1723 huwde Philippus opnieuw, nu met Anna Catharina Smits. Inmiddels was hij lid geworden van het stadsbestuur. In 1714 en 1716 was hij schepen, in 1726 burgemeester. Ook daarna bekleedde hij diverse publieke functies.⁹⁴ Uit zijn tweede huwelijk had hij vijf kinderen, van wie er twee jong stierven. De oudste zoon was Henricus Joannes, die jezuïet werd en later bisschop van Roermond, Wiener Neustadt en Sankt Pölten (1725-1792). Een dochter, Maria Magdalena (1724-1814), huwde met Wilhelm Hubert Cruts, licentiaat in de rechten en burgemeester van Maastricht in 1764 en 1778.⁹⁵ Een tweede zoon, Philippus Joannes Kerens (1726-1793), trad geheel in de voetsporen van zijn vader. Ook hij verwierf een licentiaat in de rechten, was herhaaldelijk schepen en tot driemaal toe burgemeester van de stad: in 1778, 1779 en 1786.⁹⁶ Ook telgen uit de andere takken van de uitgebreide familie Kerens behoorden tot de gegoede burgerij.⁹⁷ Door huwelijken waren zij nauw verbonden met andere vooraanstaande Maastrichtse families zoals Lenarts, Neven, Nypels, Van der Biessen en Fossieroul.

⁹³ A. Neven Dumont, *Familie Neven : Geschichtliche Nachrichten und Dokumente aus sechs Jahrhunderten sowie Familiengeschichte Neven Dumont*, Köln 1927, p. 214.

⁹⁴ Zie de minuten van notariële akten, opgemaakt te Maastricht, uit de zeventiende en achttiende eeuw, bewaard in het Rijksarchief in Limburg te Maastricht (RAL).

⁹⁵ R. Janssen, *Transregionalisme versus desintegratie bij de Maastrichtse familie Cruts in de 18e en 19e eeuw*, Maastricht 1982.

⁹⁶ RAL, Minuten van notariële akten.

⁹⁷ Inventaris van het archief van het XII Apostelenhuis te Maastricht, in: *SSEGL*, dl XI(1966), pp. 135-159; A.J. Flament, *Geschiedenis van het huis der Twaalf Apostelen, genaamd "de Belick" te Maastricht, gesticht voor Rooms-Katholieke Oude Mannen*, Maastricht 1893.

Het betreft dus een familie die in de achttiende eeuw ten volle deelnam aan het leven van Maastricht. En wel als grondeigenaars, huizenbezitters - en in vele gevallen als "makelaars" -, bestuurders, advocaten en getuigen in notariële overeenkomsten. Tegelijk leverde zij diverse geestelijken - vooral verbonden aan de "Luikse" kerken - en religieuzen.⁹⁸ Vele van haar leden hadden een open oog en hart voor de armen in de stad. Niet alleen door aalmoezen en legaten ondersteunden zij de zorg voor dezen, maar ook door deelname aan het bestuur van liefdadigheidsinstellingen.⁹⁹ Vanuit opleiding en ervaring zagen zij dat de armenzorg nieuwe wegen moest gaan. Zelf werkten zij mee aan een betere besteding der gelden, een effectieve opvang van ouderen en een rationeel opgezette verpleging van zieken. Zij vergaten niet, dat het ging om de beleving van het evangelische liefdesgebod. Want met een groot zakentalent en bestuursgevoel bleven zij een diepe christelijkheid verbinden. Daarbij toonden zij een grote onafhankelijkheid en de moed burgerlijke én kerkelijke overheden onder kritiek te stellen als dat nodig was. Van Philippus Kerens - de vader van bisschop Henricus Joannes - schreef de pastoor van de Nicolaaskerk dan ook in de overlijdensakte, dat hij - als "mombaer" van de kerk - steeds kritisch en contrair tegenover de herders stond omdat hij kennelijk vreugde beleefde aan tegenpraak en zich heer tonen.¹⁰⁰

⁹⁸ Zie de genealogie van de familie Kerens (de Wijlre), manuscript, bewaard in RAL; Muusse, Genealogie; In beide opstellen wordt vaak vermeld, welk beroep de betrokken personen uitoefenden, respectievelijk welke beroepsactiviteiten zij verrichtten.

⁹⁹ Zie ter illustratie: Scheijdinge en Deijlinge wegens de Fidei-commissaire erfenisse van wijlen de seer eerw. Heer Guilelmus Fosseroul, in sijn leven Canonic Capitulair en Cantor tot Aschaffembargh 1785; Scheijdinge en Deijlinge wegens de goederen soo hujsen, Landerijen, Capitaelen, Erfpaghten als alle andere verdere meubelen naegelaeten bij wijlen de Seer eerwaarde Heer Petrus Aegidius Fosseroul, Canonic van het O.L.Vrouw (te Maastricht), manuscripten, bewaard in RAL; Eén van de commissarissen-instructeurs van deze erfenissen was Mathias Aloysius Kerens, achterneef van bisschop Henricus Joannes Kerens.

¹⁰⁰ Gemeentearchief Maastricht (GAM), Archief van de parochie St. Nicolaas te Maastricht, dl 80, f.120: "Oct. 20, A° 1761 (sepultus est) Clms Dominus Philippus Kerens, in omnibus criticus ac Pastoribus semper contrarius, gaudebat enim spiritu contradictionis ac praedominacionis".

In deze ambiance groeide Henricus Joannes Kerens op.¹⁰¹ Geboren op

¹⁰¹ Zie de kortere of langere biografische schetsen, respectievelijk berichten betreffende Henricus Joannes Kerens (1725-1792): F. Schlichtegroll (Hrsg.), *Nekrolog auf das Jahr 1792: Enthaltend Nachrichten von dem Leben merkwürdiger in diesem Jahr verstorbenen Personen*, (Bd 3/1), Gotha 1792, pp. 19-38; F.X. de Feller, *Journal historique et littéraire*, (1793)1, pp. 398-399; M. Denis, *Kurze Lebensbeschreibung des Bischofs zu Sankt Pölten und apostolischen Vikars der k.k. Kriegsheere, Heinrich Johann von Kerens*, z.pl. 1793; M. Kunitzsch, *Biographien merkwürdiger Männer der österreichischen Monarchie*, (Bd II), Graz 1805, p. 31; J. Goyers, *Continuatio historiae ecclesiasticae Geldriae quondam a Joanne Knippenbergh*, Bruxellis 1806, pp. 94-97, 127-128; J.G. Meusel, *Lexikon der vom Jahre 1750-1800 verstorbenen teutschen Schriftsteller*, (Bd VI), Leipzig 1906, p. 467; A. Gleich, *Geschichte der kaiserlich-königlichen Stadt Wienerisch Neustadt, vereinigt mit der Geschichte unseres Vaterlandes*, Wien 1808, pp. 310-313; F. Böheim, *Chronik von Wiener Neustadt*, (Bd I/2), Wien 1830, pp. 163-164; J.N. Stöger, *Scriptores provinciae austriacae Societatis Jesu*, Viennae 1855, p. 179; A. de Backer, *Bibliothèque des écrivains de la Compagnie de Jésus*, Liège 1859, p. 360; T.Th.X. Kerens, *Notice sur Mgr. Henri-Jean Kerens, évêque de Ruremonde, ensuite de Neustadt et finalement de St. Pölten*, Hasselt 1861; C. von Wurzbach, *Biographisches Lexikon des Kaiserthums Österreich*, (Bd XI), Wien 1864, pp. 175-176; A. Kerschbaumer, *Geschichte des Bisthums St. Pölten*, (Bd II), Wien 1876, pp. 1-173; De Blanckart, in: *Biographie Nationale* (de Belgique), (t. X), Bruxelles 1888/89, pp. 655-657; J. Habets, *Geschiedenis van het tegenwoordig bisdom Roermond en van de bisdommen die het in deze gewesten zijn voorafgegaan*, (dl II: het oude bisdom Roermond 1559-1801), Roermond 1890, pp. 585-598; C. Sommervogel, *Bibliothèque de la Compagnie de Jésus*, nouvelle édition, in: *Bibliographie*, (t. IV), Bruxelles 1893, pp. 1005-1007; J. Koch, *Jesuitenlexikon*, z.pl. 1899, pp. 973-974; J. Kleijntjens, *Twee Maastrichtenaren op den bisschoppelijken zetel van St. Pölten*, in: *Limburg's Jaarboek*, 17(1911), pp. 243-244; A.F. van Beurden, *Roermonds ontwikkelingsgang*, in: *Limburg's Jaarboek*, 21(1915), p. 287; J. Kleijntjens, in: *Nieuw Nederlandsch Biographisch Woordenboek*, (dl VI), Leiden 1924, p. 877; D. Sassen, *Gedenkwaardige Limburgers: Drie bisschoppen uit Maastricht*, (afl. 2: H.J. Kerens), in: *De Nedemaas*, 4(1925/27), pp. 139-140; P.J.M. van Gils, *Limburgsche historici der Sociëteit van Jezus*, in: *PSHAL*, 67(1931), pp. 9-10; L. de Crassier, *Dictionnaire historique du Limbourg*, in: *PSHAL*, 67(1931), p. 147; F. van Hoeck, *Schets van de geschiedenis der Jezuiten in Nederland*, Nijmegen 1940, pp. 275-276; J. Kleijntjens, *Kerens als bisschop van St. Pölten 1785-1792*, in: *PSHAL*, 78-82(1942-1946), pp. 149-174; J. Wodka, *Das Bistum St. Pölten: Abriss der Diözesangeschichte*, St. Pölten 1950, pp. 28-29; *Katholieke Encyclopaedie*, (dl XV), z.pl. 1952, p. 274; R. Ritzler en P. Seferin, *Hierarchia Catholica medii et recentioris aevi*, (t. VI), Patavii 1958, pp. 237, 306, 360-361; W.J. Prick, *Henricus Joannes Kerens, 12e bisschop van Roermond, 1770-1775, Bisschop van Wiener Neustadt en St. Pölten* († 1792), in: *PSHAL*, 94/95(1958/59), pp. 301-351; W.J. Prick, *Henricus Joannes Kerens, Twaalfde bisschop van Roermond 1770-1775*, in: *Limburg's Verleden*, (dl II), Maastricht 1962, pp. 637-640; W.J. Prick, in: *Nationaal Biografisch Woordenboek* (van België), (dl IV), Brussel 1970, pp. 457-460; [F. van Galen], *Mgr. Henricus Kerens (1770-1775)*, in: *Informatie-Bulletin voor het bisdom Roermond*, 11(1980); F. Schragl, in: E. Gatz (Hrsg.), *Die Bischöfe der deutschsprachigen Länder 1785/1803 bis 1945*, Berlin 1983, pp. 373-376; F. Schragl, *Geschichte der Diözese St. Pölten*, St. Pölten-Wien 1985, pp. 111-125; L. Polgár, *Bibliographie sur l'histoire de la Compagnie de Jésus 1901-1980*, (t. III), Rome 1990, p. 289; *Heinrich Johann von Kerens, erster Bischof von St. Pölten*

22 mei 1725 te Maastricht werd hij daags daarna gedoopt in de Nicolaaskerk. Peter was Joannes Lenaerts, meter Sophia Nypels, echtgenote van Edmund Cox.¹⁰² Over zijn kinderjaren is niets bekend. Ongetwijfeld heeft het feit dat zijn beide oudere halfbroers de weg naar de geestelijke stand zochten invloed gehad op zijn vroege ontwikkeling. Vermoedelijk heeft hij thuis onderricht ontvangen. Hij ging immers reeds op jeugdige leeftijd naar het jezuïetencollege in de stad. Hieraan was pater Joannes Kerens verbonden (1696-1759), een neef van zijn vader.¹⁰³ Deze was de geestelijke begeleider van de Maria-Congregatie en van de leerlingen van de school.¹⁰⁴ De humaniora-studie te Maastricht volgde de opzet zoals deze voor alle jezuïetencolleges gold. De leerlingen werden vooral taalkundig geschoold met grote aandacht voor het Latijn. Daarnaast nam de catechetische vorming een belangrijke plaats in. Deze was vooral apologetisch gericht. Juist in het godsdienstig pluralistische Maastricht zal dit bijzondere nadruk hebben gekregen. Ook de binnenkerkelijke controversen kwamen zeker aan de orde.¹⁰⁵ In de jaren waarin Henricus Joannes Kerens zijn middelbare studies maakte, betroffen deze vooral jansenistische en kerkrechtelijke problemen. Maastricht bood immers onderdak aan verschillende kopstukken van het achttiende-eeuwse Zuidnederlandse jansenisme. Deze werden door het Staatse bewind geduld. Pogingen van de Luikse bisschop de pauselijke bullen inzake deze stroming in Maastricht te doen publiceren, stuitten op weerstand van de Staten-Generaal.¹⁰⁶ De jezuïeten zorgden er echter voor, dat hun leerlingen van de orthodox-kerkelijke opvattingen op de hoogte bleven. Zij voorzagen zich van de desbetreffende publicaties.¹⁰⁷ Het

1725/1785-1792, St. Pölten 1992.

¹⁰² GAM, Archief van de parochie St. Nicolaas te Maastricht, doopregister onder de naam Kerens, nr. 262.

¹⁰³ Muusse, *Genealogie*, p. 82.

¹⁰⁴ Archives générales du Royaume à Bruxelles (ARB), Archives de la Compagnie de Jésus, nr. 1181: *Catalogus tertius personarum Soc. Jesu: 1738*.

¹⁰⁵ Habets, *Geschiedenis bisdom Roermond II*, p. 540v.; J. Notermans, *Het Jezuïetencollege te Maastricht 1575-1773*, in: *De Nedermaas*, 15(1937), p. 228v. en 16(1938), pp. 37-39.

¹⁰⁶ M.G. Spiertz, *Maastricht in de vierde kwart van de achttiende eeuw* (Maastrandse monografieën; 1), Assen 1964, pp. 38-41; P.J.H. Ubachs, *Meneer de deken kocht "Den Engel"*, in: *De Maasgouw*, 109(1990), pp. 43-54.

¹⁰⁷ RAL, nr. 14.D022, inv. nr. 30, *Catalogus librorum bibliothecae Collegii Traiectensii ad Mosam Societatis Jesu 1733; Catalogus librorum theologicorum, historicorum, phisicorum, mathematicorum, miscellaneorum in suas classes distributorum et omnium compactorum in bibliotheca collegii societatis Jesu Mosae-Trajectensi, nuper dissoluti*,

college was echter tamelijk elitair. Praktisch alleen zonen van aanzienlijke burgers volgden het.¹⁰⁸ De jonge Kerens zal hier niet met sociale problemen zijn geconfronteerd. Deze ervoer hij ook thuis niet. Echter, de armoede lag "op straat". Hij kon er niet aan voorbij. Er zijn evenwel geen aanwijzingen, dat hij erdoor werd geraakt of zich er actief mee bemoeide.

Hiervoor was Henricus Joannes ook zeker nog te jong. Reeds in 1740 - hij was toen vijftien jaar oud - betaalde zijn vader de kosten voor zijn opleiding en vorming tot jezuïet en wel voor heel de periode ineens. Het vertrouwen in de roeping van de jonge Kerens was kennelijk groot, ook bij de rector van het college, pater Antonius Bettonville.¹⁰⁹ In 1741 vinden we Henricus Joannes als novice in Mechelen, een jaar later als "repetent ex noviciatu" te Halle.¹¹⁰ Van 1743 tot 1745 volgde hij de filosofie-cursus te Antwerpen.¹¹¹ Hier nam hij ook deel aan het catechetisch werk dat scholastieken der sociëteit in de stad verzorgden. Dat zal hem zeker met de armen van de stad in contact hebben gebracht, want daarop was dit vooral gericht.¹¹²

In 1745 verhuisde de jonge Kerens naar Brussel. Daar werd hij docent aan het jezuïetencollege.¹¹³ Deze school - en ook de gemeenschap van de sociëteit - verkeerde op dat moment bepaald niet in opperbeste toestand. Door de jarenlange controversen met de jansenisten, maar niet minder door het vasthouden aan een verouderde "ratio studiorum" - van 1599 - was het aantal leerlingen sterk teruggelopen.¹¹⁴ Ook het aantal jezuïeten in de Vlaams-Belgische provincie was erg gedaald. In Kerens' tijd telde het Brusselse huis dertien paters, zeven scholastieken ("magistri") en elf coadjutoren.¹¹⁵ Na twee

extantium. Accedit duplex miscellaneorum appendix, Trajecti ad Mosam 1774.

¹⁰⁸ Habets, *Geschiedenis bisdom Roermond II*, p. 541.

¹⁰⁹ RAL, Nr. 14.D022, inv. nr. 30, document, d.d. 24 sept. 1740.

¹¹⁰ ARB, Archives de la Compagnie de Jésus, nr. 1181: *Catalogus tertius personarum Soc. Jesu*: 1 nov. 1741, resp. 1 nov. 1742.

¹¹¹ Zie aldaar onder 1 nov. 1743 en 1 nov. 1744.

¹¹² B. Pauwels, *De zondagsscholen te Antwerpen (einde 16e - einde 18e eeuw)*, Leuven 1987.

¹¹³ ARB, Archives de la Compagnie de Jésus, nr. 1181: *Catalogus tertius personarum Soc. Jesu 1745-1750*.

¹¹⁴ L. Brouwers, *De Jezuieten te Brussel 1586-1773-1833*, Mechelen 1979, pp. 88-92.

¹¹⁵ ARB, Archives de la Compagnie de Jésus, nr. 1181: *Catalogus tertius personarum Soc. Jesu 1746*; Brouwers, *De Jezuieten*, p. 90.

jaar vooral de jongere leerlingen onder zijn hoede te hebben gehad, werd Henricus Joannes in 1747 leraar aan de Poesis en in 1749 directeur van de sodaliteit der studenten die het Latijn machtig waren.¹¹⁶ Dit wijst erop dat hij een goed docent moet zijn geweest, die "vat" had op jonge mensen. Het was in die jaren overigens niet eenvoudig het schoolgebeuren met de noodzakelijke regelmaat te laten verlopen. Dat hing samen met de Oostenrijkse successie-oorlog (1740-1748).¹¹⁷ In 1746 bezetten Franse troepen Brussel. Omdat ook het platteland van Vlaanderen door oorlogshandelingen - en daarmee verbonden plunderingen - werd geteisterd, stagneerde de voedseltoevoer naar de stad. Iedereen was blij, toen de troepen aftrokken en de vrede in zicht kwam. Kerens gaf van deze vreugde blijk in een tweetal eulogieën op belangrijke vertegenwoordigers van het Oostenrijkse bewind.¹¹⁸ Ook organiseerde hij met de studenten van het college een optocht te paard ter ere van de hertog van Lotharingen, toen deze in Brussel terugkeerde.¹¹⁹ De situatie waarin de jezuïetenprovincie verkeerde en ook financiële problemen deden Kerens' overheden besluiten hem en zijn studiegenoot Joannes Pathou naar Olmütz in Moravië te zenden om daar hun theologische studies te maken. Zij vertrokken in 1750.¹²⁰

Deze Brusselse periode heeft de jonge Kerens tot een zekere rijpheid gebracht. Hij erkende zijn kwaliteiten, vooral als docent, maar ook als organisator. Hij aarzelde niet naar buiten op te treden en deed dit met zelfverzekerdheid. Zijn afkomst en de ervaringen thuis richtten hem als vanzelfsprekend op de hogere kringen. Gezagsdragers eer bewijzen en hen zijn trouw tonen was hem eigen. Toch zal hij ook niet blind zijn geweest voor de feilen en onvolkomenheden die hij op school en in het huis van de orde ervoer. Hij zou later laten blijken

¹¹⁶ ARB, Archives de la Compagnie de Jésus, nr. 1181: Catalogus tertius personarum Soc. Jesu 1745-1750.

¹¹⁷ *Algemene Geschiedenis der Nederlanden*, (dl IX), Haarlem 1980, pp. 92-97.

¹¹⁸ Sommervogel, Bibliothèque, p. 1006; Deze eulogieën betreffen de hertog van Aremberg en D. Steenhault; beide dateren uit 1748.

¹¹⁹ Zie zijn "*Ordre de la cavalcade dressé à la réquisition des Messieurs du Magistrat de Bruxelles qui sera exécutée par la Jeunesse du Collège de la Compagnie de Jésus, quand le Noble Magistrat ira complimenter S.A.R. Charles Duc de Lorraine, Gouverneur du Pais Bas, sur son heureux Retour dans cette Ville, et Lui offrir le Vin d'Honneur*", à Bruxelles chez la Veuve de J. Lambert Marchant, sa., 4°, pp. 12 nd.

¹²⁰ ABR, Archives de la Compagnie de Jésus, nr.1181: Catalogus tertius personarum, 1 nov. 1750.

behaalde, zou hij deze wel hebben verdiend.¹²² De studie was nog traditioneel ingericht met veel aandacht voor exegese, controversetheologie en kerkelijk recht. Toch maakte Kerens juist in deze studie jaren met nieuwe, "moderne" vakken, met name ethica, natuurrecht, mathematica, natuurkunde en chemie, kennis. Tegelijk verbreedde hij zijn historische kennis. Hiertoe bood hem met name de kanunnik van de kathedrale kerk te Olmütz, Franz Gregor von Giannini, de gelegenheid. Deze bezat een uitgebreide bibliotheek, waarin werken betreffende de genoemde disciplines te vinden waren. Michael Denis, die Kerens van zeer nabij heeft gekend,¹²³ zegt hieraangaande: "Bekannt mit der alten klassischen Literatur von Zeit seines humanistischen Lehramtes her, verbreitete er sich jetzt, unterstützt von dem richtigen Beobachtungsgeiste und dem glücklichsten Gedächtnisse, über die neuere, und machte sich mit dem vorzüglichsten Schriftstellern über Kirchen- und Profan-Geschichte, Natur- und Völker-Recht, Moral und Politik bekannt. So war er in Begriffe seine theologische Laufbahn zu enden, als der gelehrte Oesterreichische Jesuit Joseph Franz, den die Kaiserin-Königin gesandt hatte die Verhältnisse des Maasses und Gewichtes in Böhmen und Mähren zu berichtigen, in Olmütz eintraf. Kerens verteidigte eben seine letzte theologische Sätze. Franz wohnte dieser öffentlichen akademischen Handlung bey und das Benehmen des Defendenten erregte seine Aufmerksamkeit so, dass er by seiner Zurückkunft nach Wien, dem Vorsteher der adelichen Theresianischen Akademie, Mathias Pock, entdeckte, er habe in Olmütz einen Fund gethan, der diesem berühmten Institute in mehr als einer Absicht vorteilhaft werden konnte. Es war weiter nichts vonnöthen diesen ehrwürdigen Greiss, dem an tüchtigen Mitarbeitern alles gelegen war, dahin zu vermögen, dass er by den Ordensobern um Kerens anhielt... Die Oberrn willigten ein, und er (= Kerens) erschien im Jahr 1754 am Theresianum".¹²⁴ Inmiddels had Kerens de wijdingen tot subdiaken, diaken en priester ontvangen en wel - zoals toen gebruikelijk was - vlak achter elkaar: op 14, 17 en 19 juli 1751.¹²⁵

¹²² Zie het getuigenis van Fr. Svoboda, kanselier van de universiteit van Olmütz, in: ASV, Processus Consistoriales, Nr. 157, f. 485v.

¹²³ Michael Denis Sj was leraar geweest aan het Theresianum in Kerens' tijd en stond hem zowel te Wiener Neustadt als te St. Pölten bij ter inrichting van zijn bibliotheek.

¹²⁴ M. Denis, Kurze Lebensbeschreibung, p. 3v.

¹²⁵ ASV, Processus Consistoriales, Nr. 157, f. 485r.

dat het traditionele onderwijsprogramma van de jezuïetencolleges niet meer paste in de tijd. Ook de ontwikkelingen in de sociëteit nam hij ter harte. Zij kon, zo stelde hij vast, haar opgaven niet meer aan en miste kennelijk de aantrekkingskracht om voldoende bekwame leden te verzamelen om deze te blijven vervullen. Tenslotte zag hij ook van nabij hoe velen, zodra de economie stagneerde, in grote nood geraakten, welke niet adequaat kon worden opgevangen. Ofschoon diep geworteld in de eigenheden van zijn familie, zijn geboortestad, zijn land en de Kerk die hij als jezuïet wilde dienen, groeide in hem een openheid naar aanpassing en vernieuwing, die hem later in staat stelde deze op verstandige en maatvolle wijze mee te bevorderen.

Kerens en de structurele benadering van het armoedeprobleem in de Oostenrijkse Landen

Het was op een cruciaal moment in de geschiedenis van het denken en van de sociaal-economische verhoudingen in West- en Midden-Europa, dat Henricus Joannes Kerens naar Olmütz vertrok. Wat reeds lang giste in de beschouwingen van mens en samenleving kwam tot kristallisatie. Tegelijk brak de overtuiging door, dat het economisch leven en de daarmee samenhangende sociale structuren dringend een nieuwe koers behoefden. Niet in de laatste plaats gaf het armoede-probleem daartoe aanleiding.

Olmütz behoorde tot de Boheemse jezuïetenprovincie. Het was een groot huis. In 1750 woonden er 57 paters, 46 theologie-studenten, 4 "magistri" en 21 coadjutoren. De paters waren merendeels als professoren verbonden aan de theologische faculteit. Deze telde 127 studenten. Hier begon de toen 25-jarige Kerens zijn theologische studies. Hij volbracht deze volgens een later getuigenis¹²¹ tot algehele voldoening van zijn oversten. Ofschoon hij geen academische titel

¹²¹ Zie het getuigenis van Pater Nicolaas Muszka SJ over Kerens in het informatieproces voor diens bisschopsbenoeming in 1769, in: Archivio Segreto Vaticano (ASV), Processus Consistoriales, Nr. 157, f. 481r-482r. Wat de bezetting van de gemeenschap te Olmütz in de tijd, dat Kerens daar verbleef, betreft, zie hiertoe de jaarlijkse opgaven van de bezetting der diverse huizen van de Boheemse Jezuitenprovincie, bewaard in het archief van de (tegenwoordige) Jezuitenprovincie te Wenen.

Aldus kon Kerens zijn kennis en zijn didactische kwaliteiten gaan tonen aan een instituut, dat zeer de belangstelling had van keizerin Maria Theresia (1740-1780). Het was een school met internaat voor adellijke jongelui, die in 1746 onder leiding van jezuïeten was ingericht.¹²⁶ Het programma was enerzijds gelijk aan dat van alle jezuïetencolleges, maar bevatte een uitgebreider talenpakket - Duits en Frans - alsook filosofie, natuurkunde, mathematica en geschiedenis.¹²⁷ Aan Kerens werden "nieuwere" vakken toevertrouwd: moraal, Frans en geschiedenis.¹²⁸ Bracht hij de kennis van het eerste vak mee vanuit zijn filosofisch-theologische opleiding, in het Frans was hij van huis uit en vooral door zijn verblijf in Brussel goed thuis; het was de taal, waarin hij zich het liefst uitdrukte. Geschiedenis was zijn lievelingsvak geworden. Ten behoeve van de studenten gaf hij in 1759 een kort overzicht uit van de geschiedenis van West-Europa over de periode 500-1000.¹²⁹ Op 16 mei 1760 werd hij tot rector van de academie benoemd, een functie die hij tot zijn bisschopsbenoeming in 1769 uitoefende.¹³⁰ Als zodanig ontwierp hij een "Instruktion oder Vorschrift für seine Mitarbeiter, nebst der Tagesordnung des Hauses".¹³¹ Hij bleef echter zijn liefde voor de geschiedenis trouw. Dit blijkt zowel uit de publicatie - in 1762 - van een "Discours historique sur ce qui s'est passé en Europe depuis 1450 jusqu'à 1500"¹³² en uit de rectoraatsrede bij de opening van het studiejaar op 6 december 1764 over "dem Einflusse der Geschichtenlehre in die Bildung der Menschen und Bürger".¹³³ Zijn visie op het doel van het

¹²⁶ J. Schwarz, *Geschichte der kaiserlich-königlichen Theresianischen Akademie von ihrer Gründung bis zum Kuratorium Sr. Exzellenz Anton Ritter von Schmerling, 1746-1865*, Wien 1890. Hierin wordt gezegd (p. 11), dat de Theresianische Akademie in 1758 werd gefuseerd met de Savoysche Ritterakademie en dat in 1759 de Jezuïeten de gebouwen kochten.

¹²⁷ E. Guglia, *Das Theresianum in Wien : Vergangenheit und Gegenwart*, Wien 1912, pp. 18-20.

¹²⁸ Guglia, *Das Theresianum*, p. 65.

¹²⁹ *Historia universalis ab extincto imperio occidentali Romano usque ad periodum imperatorum ex domo Saxonica*, conscripto a R.P. Henrico Kerens S.J., hist. univ. et philos. moralis prof. in collegio regis Theresiano, anno D. 1759, in 4°, 59 pp. Dit werk wordt niet vermeld door Sommervogel.

¹³⁰ Guglia, *Das Theresianum*, p. 187.

¹³¹ Tirmau 1762.

¹³² Vienne 1762; Dit werk - een schoolboek - werd in 1776 door Joseph von Retzer in het Duits vertaald en te Wenen uitgegeven.

¹³³ Wien 1765, 22 pp.

onderwijs aan de academie en de vorming van jonge mensen zette hij in de rectoraatsrede op 5 december 1763 uiteen: "Von der Verbindung der Religion mit den Wissenschaften".¹³⁴ Daarbij onderstreepte hij de betekenis van de natuurlijke kennis en van de menselijke wijsheid, maar tegelijk ook de noodzaak deze aan de gegevens van de godsdienst te toetsen en hierdoor te laten aanvullen en verdiepen.

In deze periode kwam Kerens ook in tamelijk nauw contact met het hof en met de keizerlijke familie. Het was met name keizer Franz Stephan van Lotharingen, die de rector van het Theresianum graag in zijn nabijheid zag. Van deze vorst is bekend, dat hij grote interesse had in de natuurwetenschappen. Daarin vond hij bij Kerens bijval. Of deze hem ook terzijde stond in zijn alchemistische experimenten, valt te betwijfelen.¹³⁵ Wel zal de keizer zich erover hebben verheugd met een "streekgenoot" in het "Waals" te kunnen converseren. Het is immers bekend, dat Franz Stephan een mengelmoes van Duits en Frans sprak - en schreef! - en voor velen onverstaanbaar was.¹³⁶ Zo niet voor de Maastrichtenaar - van "Luikse" herkomst - Kerens. De keizer raadpleegde de academie-rector kennelijk over allerlei zaken. Zo over de vraag of in het "Franse theater" stukken van eigentijdse auteurs mochten worden opgevoerd. Dit was een gewetensvraag voor de keizerin, die vreesde dat zulke toneelwerken een verkeerde invloed op de toeschouwers konden hebben. Kerens schreef een zeer genuanceerde beoordeling, die goed overkwam.¹³⁷ Via de keizer en ook door eigen ervaring kreeg Maria Theresia een zó goede indruk van de rector van haar academie, dat zij er reeds in begin 1768 bij

¹³⁴ Wien 1766, 18 pp. Dit en het voorgaande geschrift zijn niet vermeld door Sommervogel.

¹³⁵ E. Vehse, *Maria Theresia und ihr Hof*, (Leipzig 1924, p. 163; In F. Schragl, *Heinrich Johann von Kerens, erster Bischof von St. Pölten 1725/1785-1792*, St. Pölten 1992, betwijfelt de auteur (p. 23) of het wel waar is, als Vehse schrijft: "Franzens (bedoeld is: keizer Franz Stefan) grösstes Vergnügen war die Alchemie [...] Sein Hauptmitarbeiter in der Goldküche war nächst dem Jesuitenpater Kerens der reiche ungarische Graf Zabor".

¹³⁶ H. Magenschab, *Josef II. Revolutionär von Gottes Gnaden*, (2. Aufl.), Graz-Wien-Köln 1980, p. 70.

¹³⁷ "Gutachten über die im französischen Theater auf zu führen Stücke"; Dit werkje is afgedrukt in: R. Khevenhüller Metch en R. en H. Schlitter, *Tagebuch des Fürsten Johann Josef Khevenhüller Metch, 1742-1767*, (V: 1764-1767), Wien 1917, pp. 529-536. Deze Fürst Khevenhüller Metch is ook een belangrijke informant over de betrekkingen van Kerens met keizer Franz Stefan; Prick, Henricus Joannes Kerens, in: PSHAL, pp. 309-311.

paus Clemens XIII op aandrang hem te ontheffen van zijn geloften als lid van de sociëteit van Jezus, opdat hij ter beschikking kon komen voor de bezetting van een bisschopszetel.¹³⁸

Keizer Franz Stephan is - zo heeft de recente historiografie vastgesteld - niet slechts "de echtgenoot van Maria Theresia en de vader van haar talrijke kinderen" geweest. Ofschoon van aard heel bescheiden en meegaand, heeft hij veel bijgedragen tot de vernieuwing van de Oostenrijkse staat. Zijn verdiensten liggen vooral op economisch terrein.¹³⁹

In 1740, toen Maria Theresia haar vader opvolgde, bleken de staatsfinanciën volkomen ontoereikend, was van de economische progressie, die Leopold I had ingeluid, niets meer over en verkeerden leger en regeringsadministratie in desolate toestand. Toch moest de jonge aartshertogin eerst een haast uitzichtloze oorlog voeren om haar heerschappij over de erflanden te verzekeren. Dat kostte nog meer geld. Pas na de vrede van Aken in 1748 kon aan sanering en wederopbouw worden gedacht. Inmiddels was het rijke Silezië verloren gegaan aan Frederik II van Pruisen, maar had Maria Theresia wel bereikt dat haar gemaal in 1745 tot keizer werd gekroond.¹⁴⁰

De regering werd centralistischer opgezet. Maria Theresia probeerde de "Schlamperei" onder de ambtenaren tegen te gaan, de inning van de belastingen te verbeteren en meer greep te krijgen op de standenvertegenwoordigingen. Maar het verzet was groot. Bovendien bleef haar positie tamelijk zwak. De verhouding tot Frederik II van Pruisen bleef slecht; Maria Theresia kon het verlies van Silezië niet verkroppen. De zevenjarige oorlog, die in 1756 ontbrandde, bracht haar dit

¹³⁸ ASV, Secretariatus Breviorum, Nr. 3656, f. 582r-583v.; Brief van Maria Theresia aan haar vertrouwensman te Rome d.d. 7 april 1768.

¹³⁹ Zie het in noot 137 genoemde Tagebuch des Fürsten Johann Josef Khevenhüller Metch; Th. Tromballa, *Franz Stephan und sein Kreis*, Wien 1953; H.L. Mikoletzky, Franz Stephan von Lothringen als Wirtschaftspolitiker, in: *Mitteilungen des österreichischen Staatsarchivs*, 13(1960), pp. 231-257; G. Schreiber, *Franz I Stephan : An der Seite einer grossen Frau*, Wien 1986; A. Schmid, in: Schindling en Ziegler, *Die Kaiser*, pp. 232-248.

¹⁴⁰ A. von Arneth, *Geschichte Maria Theresia's*, (10 Bde), Wien 1863-1879; H. Kretschmayr, *Maria Theresia*, (2. Aufl.), Wien 1938; E. Walter, *Die Geschichte der Zentralverwaltung in der Zeit Maria Theresias 1740-1780*, Wien 1938; G. Otruba, *Die Wirtschaftspolitik Maria Theresias*, Wien 1963; H.L. Mikoletzky, *Österreich : Das grosse 18. Jahrhundert*, z.pl. 1967; *Österreich im Europa der Aufklärung : Kontinuität und Zäsur zur Zeit Maria Theresias und Josephs II.*, (2 Bde), Wien 1985; P.G.M. Dickson, *Finance and Government under Maria Theresia*, (2 vol.), z.pl. 1987; A. Schmid, in: Schindling en Ziegler, *Die Kaiser*, pp. 232-248; Kann, *Geschichte*, pp. 164-187.

niet terug, maar toonde wel aan, dat Oostenrijk weer een macht van betekenis was geworden, militair en politiek. Ook de Pruisische koning moest instemmen met de keuze van Jozef, Maria Theresia's zoon, tot Rooms-Koning en toekomstige keizer.¹⁴¹

Nu tastte de keizerin ook op het binnenlands front door. In 1761 had zij een nieuwe "eerste minister" benoemd: Wenzel Anton Graf (vanaf 1764: Fürst) von Kaunitz-Rietberg (1711-1794).¹⁴² Deze had reeds als gevolmachtigd minister in de Nederlanden en in de vredesonderhandelingen te Aken (1744-1748) zijn bekwaamheid bewezen en daarna in toenemende mate invloed gekregen op de keizerin en haar beleid. Hij hervormde de staatskanselarij en trachtte de staatsfinanciën te saneren. Hiertoe streefde hij naar een nieuwe verdeling van de lasten: ook de clerus - die in "Innerösterreich" vijftig procent van de grond bezat - en de adel zouden moeten gaan betalen en wel in evenredigheid tot de lasten die anderen droegen. Deze vérgaande aantasting van het aloude systeem werd echter niet door Maria Theresia gevolgd. En evenmin door haar gemaal, die inmiddels als deskundig financier erkenning had gevonden. Franz Stephan zag wel in, dat nieuwe inkomstenbronnen voor de staat moesten worden aangeboord en dat aan het vaak verkwistende leven dat de heersende klasse - en ook het hof - leidde paal en perk moest worden gesteld. Hij koos echter voor de indirecte weg. Hij voerde een grotere spaarzaamheid in de staatsuitgaven door en pleitte voor een meer "burgerlijke" levenswijze. Tegelijk hernam hij de mercantilistische politiek van Leopold I en wel in fysiocratische zin. Gesteund door de "Kameralisten" Johann Heinrich Gottlob Justi en Joseph von Sonnenfels¹⁴³ ondersteunde hij - met inzet van zijn omvangrijk persoonlijk vermogen - de inrichting van manufacturen en fabrieken. Ook bevorderde hij nieuwe landbouwtechnieken, ontginningen, het aanleggen van weidegronden, stalvoeding van het vee, de bijenteelt en het kweken van fruit en aardappels. Zo wist hij enerzijds de schuld en de uitgaven van de staat te verminderen en anderzijds de economie nieuwe

¹⁴¹ R. Waddington, *La guerre de sept ans*, (5 vol.), Paris 1899-1914; W. Andreas, *Friedrich der Grosse und der siebenjährige Krieg*, z.pl. 1940; W. Hubatsch, *Das Zeitalter des Absolutismus 1600-1789*, Braunschweig 1962, pp. 172-176.

¹⁴² K.O. von Aretin, in: *Neue Deutsche Biographie*, (Bd XI), Berlin 1977, pp. 363-369 en de daar genoemde literatuur.

¹⁴³ E. Dittrich, *Die deutsche und österreichische Kameralisten*, z.pl. 1940; J. von Sonnenfels, *Grundsätzen der Polizei-, Handlungs- und Finanzwissenschaft*, z.pl. 1762-1776.

impulsen te geven. Na zijn dood in 1765 werd deze lijn wel voortgezet, maar werd ook het streven van Kaunitz nader tot realisatie gebracht, al duurde het nog een hele tijd, totdat een echte belastinghervorming werd doorgezet. Maria Theresia bleef - tot groot verdriet van haar mederegent, de nieuwe keizer Jozef II - de standen ontzien: zowel de adel als de Kerk. Wel luisterde zij steeds meer naar haar eerste minister, die op vele terreinen de latere jozefinische hervormingen voorbereidde.¹⁴⁴

De economische ontwikkelingen hadden ook sociale pendanten. Het was weer Franz Stephan die hervormingen bevorderde. Hij wilde de boeren verheffen door hen meer inkomsten te bezorgen en een grotere zelfstandigheid ten opzichte van hun heren te laten verwerven. Daarnaast schiep hij werkgelegenheid voor de armen.¹⁴⁵ De regering was zich bewust van het armoedeprobleem, dat door de dure en vaak verwoestende oorlogen alleen maar groter was geworden én... in toenemende mate tot gevaarlijke ongeregeldeheden aanleiding gaf. De ontevredenen vonden in de jonge keizer Jozef II een vurig advocaat. Hij bezocht in 1766 de geteisterde gebieden in Bohemen en Moravië en bracht in een gloedvol verslag zijn moeder de "onchristelijke" omstandigheden, waarin deze mensen leefden, onder ogen. Maar deze kwam niet tot actie in de zin die Jozef had gewenst. Te zeer leefde zij nog in een standenbewustzijn dan dat zij werkelijk diepgaande hervormingen ten gunste van de armen durfde of wilde doorvoeren.¹⁴⁶ Wel kwam het tot verbetering van de traditionele armenzorg alsook tot het inrichten van werkhuizen voor vagebonden en werklozen die zich door bedelarij in leven trachtten te houden.

¹⁴⁴ H. Feigl, *Die niederösterreichische Grundherrschaft vom ausgehenden Mittelalter bis zu der thesianisch-josephinischen Reform*, Wien 1964; G. Otruba, Der Manufakturenbestand in Österreich unter der Enns zur Zeit Maria Theresias und Josephs II., in: *Jahrbuch für Landeskunde von Niederösterreich*, N.F. 36(1964), pp. 521-542; A. Hoffmann, Österreichs Wirtschaft im Zeitalter der Aufklärung, in: *Österreich in Geschichte und Literatur*, 11(1967), pp. 195-197; G. Otruba, Zur Entstehung der "Industrie" in Österreich und zu deren Entwicklung bis Kaiser Joseph II., in: *Österreich in Geschichte und Literatur*, 11(1967), pp. 225-242; G. Otruba, in: Zöllner en Novotny, *Wirtschaftsgeschichte*, vooral pp. 107-110.

¹⁴⁵ Hoffmann, *Österreichs Wirtschaft*, p. 196; Otruba, in: Zöllner en Novotny, *Wirtschaftsgeschichte*, p. 109; N. Fischer-Martin en G. Fischer (Hrsg.), *Die Blumen des Bösen II : Eine Geschichte der Armut in Wien, Prag, Budapest und Triest in den Jahren 1693 bis 1873*, Wien 1993/94.

¹⁴⁶ Magenschab, *Josef II.*, pp. 96-101.

Tegelijk werd het schoolwezen hervormd. Via scholing en opvoeding van de kinderen der armen trachtte men toekomstige armoede te voorkomen. Er werden op vele plaatsen beroepsscholen opgericht. Dit nu gebeurde op instigatie van professoren van het Theresianum.¹⁴⁷ Daaruit blijkt dat Henricus Joannes Kerens nauw bij al deze ontwikkelingen betrokken is geweest. Hij behoorde tot de "kring" van keizer Franz Stephan. Ook werd hij door het hof om advies gevraagd. Hij stond zeker positief ten opzichte van vernieuwingen in de economie. De fysiocratische richting beantwoordde aan de ideeën, die hij uit de literatuur had overgenomen.¹⁴⁸ De onderwijsvernieuwing juichte hij toe. Hij bleef echter aan de "voorzichtige" kant, ook omdat hij vóór alles de Kerk dienen wilde en deze niet van de ene dag op de andere van haar positie beroofd wilde zien. Zij moest de draagster van de mentale gezindheid in de maatschappij kunnen blijven. Haar als een sociaal-economische macht, gelijk aan of vergelijkbaar met andere behandelen - zoals Kaunitz voorstond -, stuitte bij hem op duidelijke afwijzing.¹⁴⁹

De houding die Henricus Joannes Kerens te Wenen manifesteerde, vond de volledige instemming van keizerin Maria Theresia. Zij zag in hem een betrouwbaar man van de Kerk, aan wie zij graag grote verantwoordelijkheden wilde toevertrouwen. Dat bleek in 1768. Toen besloot zij hem tot bisschop te doen benoemen.¹⁵⁰ De keuze viel op het Zuidnederlandse Roermond, dat spoedig vacant scheen te worden.¹⁵¹ Dit vertrapte echter, zodat het nog ruim een jaar duurde, voordat de zetel openviel. Op 28 juni 1769 overleed Mgr. Joannes de Robiano, sinds 1746 bisschop van Roermond. Ook al stond haar besluit vast, Maria Theresia wilde toch een aantal instanties naar hun mening vragen omtrent de opvolging. Daartoe behoorden echter niet het Roermondse kapittel en de bisschoppen van de Mechelse kerkpro-

¹⁴⁷ E. Bradler-Rottmann, *Die Reformen Kaiser Josephs II.*, Göppingen 1973, pp. 131-136; Magenschab, Josef II., p. 101.

¹⁴⁸ Aldus blijkt uit de bibliotheek van Kerens, die momenteel opgesteld staat in het diocesaan archief en bibliotheek te St. Pölten (zie Alfabëtisch geordnede Katalog der bischöfliche Hausbibliothek, 2 Bde (ms. 1896) en Materialien-Katalog der bischöflichen Haus-Bibliothek, 2 Bde (ms. 1899)).

¹⁴⁹ Kerens' rede uit 1763: "Von der Verbindung der Religion mit den Wissenschaften".

¹⁵⁰ Zie noot 138.

¹⁵¹ W.J. Prick, Politieke en persoonlijke invloeden bij enkele opzienbarende bisschopsbenoemingen op het einde van de 18e eeuw, in: *De Maasgouw*, 82(1963), pp. 5-14, 47-60; Prick, Henricus Joannes Kerens, in: PSHAL, 94(1958/59), p. 315.

vincie, ofschoon deze normaliter als eersten een voordracht mochten doen. De "Conseil Privé" te Brussel werd geïnformeerd, maar - op aandringen van Kaunitz - niet geraadpleegd. De gevolmachtigd minister in de Oostenrijkse Nederlanden, Karl Johann Philipp Graf von Cobenzl¹⁵² en de gouverneur-generaal, Karel van Lorreinen (= Lotharingen),¹⁵³ mochten hun mening geven, maar zij wisten dat deze geen gewicht in de schaal zou leggen. De Heilige Stoel kon moeilijk bezwaren maken, want er lag immers een schrijven van paus Clemens XIII aan Kerens van 13 april 1768, waarin hij deze bevrijdde van zijn geloften om een bisschoppelijke taak te aanvaarden.¹⁵⁴ Toch voerde de nuntius te Wenen nog het obligate proces, dat echter een volledige bevestiging van de kandidaat opleverde.¹⁵⁵ Op 18 december 1769 volgde de officiële pauselijke benoeming.¹⁵⁶ De wijding geschiedde in de kapel van het Theresianum op 21 januari 1770 door Christoph Graf Migazzi, kardinaal-aartsbisschop van Wenen.¹⁵⁷ Het

¹⁵² A. Wauters, in: *Biographie Nationale* (de Belgique), (t. IV), Bruxelles 1873, pp. 203-212; C. de Villermont, *La Cour de Vienne et de Bruxelles au XVIIIe siècle : Le comte de Cobenzl, ministre-plénipotentiaire aux Pays-Bas*, Lille-Paris-Bruges 1925; C. de Boom, *Les ministres plénipotentiaires dans les Pays-Bas Autrichiens, principalement Cobenzl*, Bruxelles 1932; P. Lenders, in: *Nationaal Biografisch Woordenboek* (van België), (dl II), Brussel 1966, pp. 123-133.

¹⁵³ Th. Juste, in: *Biographie Nationale* (de Belgique), (t. IV), Bruxelles 1873, pp. 10-20; J. Schouteden-Wery, *Charles de Lorraine et son temps*, Bruxelles 1943; P. Lenders, in: *Nationaal Biografisch Woordenboek* (van België), (dl II), Brussel 1966, pp. 470-482; P. Lenders, Wenen en Brussel: bevoogding die een enigheid aanvaardt, in: P. Soetaert, *Oostenrijks België, 1713-1794 : De Zuidelijke Nederlanden onder de Oostenrijkse Habsburgers*, z.pl. 1987, pp. 38-70.

¹⁵⁴ ASV, Secretariatus Breviorum, Nr. 3656: Clementis XIII, Diversorum II: 1765-1769, f. 582r-582v.

¹⁵⁵ ASV, Processus Consistoriales, Nr. 157, f. 476r-487v: Processus inquisitionis super status Ecclesiae Ruremundensis in Belgio Austriaco et super qualitatibus R.P. Henrici Joannes Kerens ad illam regendam nominati ac promovendi, 1769; Een samenvatting van dit proces geven L. Jadin, *Procès d'information pour la nomination des évêques et abbés des Pays-Bas, de Liège et de Franche-Comté d'après les Archives de la Congrégation Consistoriale*, 3e partie: 1713-1794, in: *Bulletin de l'Institut historique belge de Rome*, 9(1931), pp. 230-232; Prick, Henricus Joannes Kerens, in: PSHAL, 94(1958/59), p. 317v.

¹⁵⁶ ASV, Acta Camerarii, Nr. 37, f. 33.

¹⁵⁷ ASV, Processus Consistoriales, Nr. 168, f. 324; Over Migazzi zie C. Wolfsgruber, *Christoph Anton Kardinal Migazzi*, (2. Aufl.), Wien 1897; P. Hersche, *Erzbischof Migazzi und die Anfänge der jansenistischen Bewegung in Wien*, in: *Mitteilungen des österreichischen Staatsarchivs*, 24(1971), pp. 208-309; P. Hersche, *Der Spätjansenismus in Österreich*, Wien 1977; E. Kovács, *Beziehungen von Staat und Kirche im 18. Jahrhundert*, in: E. Zöllner (Hrsg.), *Österreich im Zeitalter des aufgeklärten Absolutismus*, Wien 1983, pp. 29-53.

duurde echter nog tot 29 mei van dat jaar, tot Henricus Joannes Kerens als twaalfde bisschop van Roermond werd geïnstalleerd.¹⁵⁸ Het was in vele opzichten geen gemakkelijke opgave die Kerens toeviel. Het bisdom Roermond was in het kader van de kerkelijke reorganisatie, die koning Philips II voor de Nederlanden in 1559 liet doorvoeren, bedoeld voor het zuidelijk deel van het hertogdom Gelre: Opper-Gelre.¹⁵⁹ Was het territorium van de aanvang af al geen gesloten geheel, het werd door de vele oorlogen van de zestiende en zeventiende eeuw nog meer tot een welhaast onoverzichtelijk conglomeraat van politiek, economisch en godsdienstig zeer divergerende gebieden, die vaak tegenover elkaar stonden en altijd weer omstreden waren. Arm was het bisdom, arm de bevolking - en de geestelijkheid -, armzalig de kerkelijke inrichting en toerusting, pover en niet zelden - vooral in de Staatse delen - slechts op bescheiden schaal toegelaten de eredienst, de catechese en de caritas. Eén lichtpunt was er echter: de bisschoppen waren goede, pastoraal bewogen figuren, niet bedacht op rijkdom, luxe, uiterlijk vertoon of politieke invloed; daartoe bood de situatie geen kans. De meesten van hen stamden uit de zuidelijke Nederlanden; verschillenden waren regulieren. Ook de kwaliteit van de priesters was niet slecht. Een seminarie in de bisschopsstad onder leiding van dominicanen zorgde voor een goede opleiding en telde - vooral in de achttiende eeuw - een redelijk aantal studenten.¹⁶⁰ Kerens' onmiddellijke voorganger, Joannes de Robiano

¹⁵⁸ Arnold van Daell, Historisch dagboek der parochiekerk tot Roermond 1750-1800, ms. in RAL, Nr. 14.C088: H. Christoffel Roermond (inv. nr. 19), onder het jaar 1770.

¹⁵⁹ M. Dierickx, *De oprichting van de nieuwe bisdommen in de Nederlanden onder Philips II, 1559-1570*, Antwerpen-Utrecht 1950; M. Dierickx, De oprichting van het bisdom Roermond 1559-1569, in: *Historische opstellen over Roermond en omgeving*, Roermond 1951, pp. 236-256; R. Kottje, Diözesan- und Landesgrenzen : Zur historischen Bedeutung der Errichtung neuer Kirchenprovinzen und Diözesen in den Niederlanden 1559-1561, in: E. Iserloh en K. Reppen (Hrsg.), *Reformata Reformanda*, (Bd II), Münster i.W. 1965, pp. 304-316; P.Th. van Beuningen, *Wilhelmus Lindanus als inquisiteur en bisschop : Bijdrage tot zijn biografie (1525-1576)* (Maaslandse Monografieën; 5), Assen 1966; P.A. van den Baar, Oprichtingsgeschiedenis van het eerste bisdom Roermond, in: *Limburg's Verleden*, (dl II), Maastricht 1962, pp. 534-550; W.A.J. Munier, Kerkelijke circumscripctie van de tegenwoordige provincie Limburg en omliggende gebieden (1559-1801), in: *Historische Atlas van Limburg* (II: serie kerkhistorische kaarten), Assen 1976.

¹⁶⁰ J. Knippenbergh, *Historia ecclesiastica ducatus Geldriae*, Bruxellis 1719; J. Knippenbergh en J. Vrancken (ed.), Appendix chronologica ad Historiam ecclesiasticam ducatus Geldriae, in: *Limburg's Jaarboek*, 5(1897), pp. 45-160; A. Moulaert, *Leven van den V.P. Reginaldus Cools*, Gent 1852; M. Janssen, Pastoorlijsten, in: *De Maasgouw*, 29-32(1907-1910) en 48(1928); P. Doppler, Bijdragen tot de kerkelijke geschiedenis van Maastricht

(1698-1769), was één van de "beste" bisschoppen van Roermond: bescheiden, goed onderlegd, kerkgetrouw en zeer ijverig in pastoraal opzicht. Hij had een goede naam wat de aandacht voor de armen betrof en zette zich bijzonder in voor de vorming van de priesters.¹⁶¹ Henricus Joannes Kerens heeft maar heel kort het diocees bestuurd. Officieel weliswaar een vijftal jaren (1769-1775), maar in feite niet meer dan drie: van eind mei 1770 tot september 1773. Toen reeds riep keizerin Maria Theresia hem terug naar Wenen.¹⁶² Hij bezocht praktisch alle 154 parochies,¹⁶³ hervormde het kapittel,¹⁶⁴ gaf het seminarie een nieuw statuut¹⁶⁵ en wist goede relaties te bewaren met de diverse belangrijke staatsoverheden: zowel de protestantse - de Noordnederlandse Staten-Generaal en de koning van Pruisen - als de katholieke - de vorstin van de Oostenrijkse erflanden en haar vertegenwoordiging te Brussel. Zijn afkomst en ervaring met een bestuur dat verschillend van confessie was - in Maastricht -, zijn opleiding en vorming in Antwerpen, Brussel en Olmütz, zijn interesse en

en Limburg, in: *De Maasgouw*, 36-37(1914-1915); E. Hubert, *Notes et Documents sur l'histoire religieuse des Pays-Bas autrichiens au XVIIIe siècle*, Bruxelles 1924; L. Kerkhove, *Zijne Hoogwaardige Excellentie Mgr. Sanguessa*, Mechelen 1938; L.J. Rogier, *Geschiedenis van het katholicisme in Noord-Nederland in de 16e en 17e eeuw*, (3 dln), Amsterdam 1945-1947; P. Hildebrand, *Pater Angelus van Ognies OFM-Cap.*, Bisschop van Roermond, in: *Uni Trinoque*, 9(1949), pp. 183-191; D. van Heel, *Franciscus Sanguessa*, in: *Bijdragen voor de geschiedenis van de provincie der Minderbroeders in de Nederlanden*, 21(1952), pp. 213-219; J. Janssen, *Limburgse Kerkgeschiedenis*, (3 dln), Roermond 1952; W.J. Prick, *Donkere bladzijden uit het leven van Mgr. Franciscus Ludovicus Sanguessa, negende bisschop van Roermond, 1722-1741*, in: *De Maasgouw*, 84(1965), pp. 1-12, 103-114, 157; W.J. Prick, *Levensbeschrijving van de veertien Roermondse bisschoppen*, in: *Limburg's Verleden*, (dl II), Maastricht 1962, pp. 583-667; W.J. Munier, *Geschiedenis van het bisdom Roermond van de Spaanse Successie-oorlog tot de opheffing onder Napoleon*, in: *Limburg's Verleden*, (dl II), Maastricht 1962, pp. 551-582; P. Polman, *Katholiek Nederland in de achttiende eeuw*, (3 dln), Hilversum 1968; J. Haas, *De Roermondse bisschopsbenoemingen in de eerste helft van de Oostenrijkse periode 1717-1741*, in: *Archief voor de Geschiedenis van de katholieke Kerk in Nederland*, 11(1969), pp. 129-212; K. Schutgens, *Bisschop d'Ognies en zijn bemoeiingen met het Barrière-Tractaat* (ms. 1971); K. Schutgens, *Bijdrage tot de geschiedenis van het eerste bisdom Roermond* (ms. 1974); P.W.F.M. Hamans, *Geschiedenis van het seminarie van het eerste bisdom Roermond (1570-1813)*, Brugge 1987; P.W.F.M. Hamans, *Geschiedenis van de katholieke Kerk in Nederland*, (dl I), Brugge 1992, pp. 369-396.

¹⁶¹ Hamans, *Geschiedenis van het seminarie*, p. 229, noot 65.

¹⁶² RAL, Nr. 14.C088, Van Daell, p. 234.

¹⁶³ Prick, *Henricus Joannes Kerens*, in: PSHAL, p. 321.

¹⁶⁴ RAL, Nr. 14.C088, Van Daell, p. 159.

¹⁶⁵ Hamans, *Geschiedenis van het seminarie*, pp. 247-250.

openheid voor nieuwe denkbeelden en ontwikkelingen - als docent en rector van het Theresianum -, maar niet minder zijn intelligentie, zijn bedachtzaamheid en zijn vriendelijk en goedhartig karakter maakten dit mogelijk. In de ogen van sommige collega's was hij té meegaand met de overheden, met name de Oostenrijkse. Dit vond althans zijn metropoliet, de aartsbisschop van Mechelen, Joannes Henricus Graf von Franckenberg (1726-1759-1804).¹⁶⁶ Maria Theresia had namelijk in 1771 en in 1772 edicten uitgevaardigd die het religieuze leven leken te bedreigen: een klooster mocht bij intrede geen bruidsschat meer vragen en de novicen moesten bij het afleggen van de eeuwige professie minstens 25 jaar oud zijn. De aartsbisschop vond dit onaanvaardbare schendingen van de vrijheid van de Kerk; deze moest zulke kwesties zelf regelen. Hij wilde samen met alle Zuidnederlandse bisschoppen scherp protesteren. Maar Kerens deed niet mee. Enerzijds omdat hij het persoonlijk eens was met de keizerin en anderzijds omdat hij - vanuit zijn Weense ervaringen - wist, dat protesten niets zouden uithalen. Dit liet hij de kardinaal weten.¹⁶⁷ Uit deze kwestie blijkt dat de Roermondse bisschop kennelijk een heel eind was meegegroeid met het "rationele" denken over kerkelijke zaken, zoals dat in Wenen werd gehuldigd, én dat hij een echte pragmaticus was. Deze opstelling werd natuurlijk in dankbaarheid genoteerd in Brussel en in Wenen. In Brussel was het met name Patrice François graaf de Nény (1716-1784), invloedrijk lid en later voorzitter van de Conseil Privé,¹⁶⁸ die in hem een medestander zag

¹⁶⁶ E. de Borchgrave, in: *Biographie Nationale* (de Belgique), (t. VII), Bruxelles 1883, pp. 275-282; A. Verhaegen, *Le Cardinal de Franckenberg, Archevêque de Malines (1726-1804)*, Lille-Paris-Bruges 1890; C. de Clercq, *Cinq archevêques de Malines*, (t. II), Paris 1974; C. de Clercq, in: *Nationaal Biografisch Woordenboek* (van België), (dl VII), Brussel 1970, pp. 283-289.

¹⁶⁷ Verhaegen, *Le Cardinal*, pp. 67-70.

¹⁶⁸ G. Bigwood, in: *Biographie Nationale* (de Belgique), (t. XV), Bruxelles 1899, pp. 588-593; J. Lefèvre, in: *Nationaal Biografisch Woordenboek* (van België), (dl IV), Brussel 1970, pp. 625-630; J. Roegiers, *Joséphinisme et Eglise belge*, in: *Tijdschrift voor de studie van de Verlichting*, 3(1975), pp. 213-225; J. Roegiers, *De jansenistische achtergronden van P.F. de Nény's streven naar een "Belgische Kerk"*, in: *Bijdragen en Mededelingen betreffende de geschiedenis der Nederlanden*, 91(1976), pp. 429-454; J. Roegiers, *Die Bestrebungen zur Ausbildung einer belgischen Kirche und ihre Analogie zum österreichischen (theresianischen) Kirchensystem*, in: E. Kovács (Hrsg.), *Katholische Aufklärung und Josephinismus*, Wien 1979, pp. 75-92; De eigen inzichten en visies van De Nény vinden we weergegeven in Cl. Sorgeloos, *Patrice-François de Nény : Mémoires historiques et politiques sur les Pays-Bas autrichiens*, (2 vol.), (éd. anastatique), Bruxelles 1993.

in het streven naar meer invloed van de staat over de Kerk. Hij beval hem dan ook voor "promotie" aan bij het hof.¹⁶⁹

Binnen het bisdom had Kerens nauwelijks met "kerkpolitieke" zaken van doen. Daar waren het andere omstandigheden die hem zorgen baarden. Allereerst probeerde hij via de - rijke - diocesen Doornik en Gent de financiële positie van bisschop en curie te Roermond te verbeteren.¹⁷⁰ Ook besteedde hij aandacht aan het seminarie. Hierbij streefde hij vooral naar een betere voorbereiding van de studenten op de zielzorg.¹⁷¹ Ten aanzien van het bestuur van het bisdom trachtte hij meer zeggingschap te krijgen over het vergeven van beneficiës.¹⁷² In zijn verslag aan de Heilige Stoel - uit juli 1773 - toonde hij zich over de pastorale zorg en de levenswijze van de priesters - seculieren en regulieren - tevreden,¹⁷³ niet echter over de monialen, die exempt waren: "zij vragen mij niets".¹⁷⁴

Het hoofdprobleem, waarop de bisschop in zijn verslag moest wijzen, betrof de economische en sociale ellende, waarin vele van zijn diocesanen leefden. Deze brachten ook allerlei wandaden en ondeugden voort.¹⁷⁵ Kerens toonde zich in zijn herderlijke brieven - bij gelegenheid van de vastentijd - zeer begaan met de velen die door allerlei rampen, hogere belastingen en accijnzen in moeilijkheden waren gekomen. Hij wilde van de kant van de Kerk geen al te strenge eisen stellen en verzachtte iedere keer de vastenvoorschriften, maar spoorde tegelijk aan tot grote milddadigheid ten opzichte van de vele armen. Ook liet hij niet na te wijzen op de morele deviaties, die zowel oorzaken als gevolgen waren van de problematische situatie, waarin de mensen verkeerden.¹⁷⁶ Van initiatieven, door

¹⁶⁹ *Tagebuch des Fürsten Johann Joseph Khevenhüller Metch VIII*, Wien 1972, p. 128.

¹⁷⁰ Aldus blijkt uit de desbetreffende correspondentie met de bisschoppen van deze bisdommen uit 1772; RAL, Archief van het oude bisdom Roermond, archief van de bisschoppen, corr. 1772.

¹⁷¹ Hamans, *Geschiedenis van het seminarie*, pp. 249-251.

¹⁷² J. Cornelissen, *Relationes status van het bisdom Roermond*, in: *PSHAL*, 64(1928), p. 117; Hamans, *Geschiedenis van het seminarie*, p. 254.

¹⁷³ Cornelissen, *Relationes status*, p. 118.

¹⁷⁴ Cornelissen, *Relationes status*, p. 119.

¹⁷⁵ Cornelissen, *Relationes status*, p. 120.

¹⁷⁶ Bisschop Kerens schreef in zijn Roermondse periode vijf vastenbrieven: de eerste drie in de periode, waarin hijzelf in het bisdom verbleef (1771, 1772 en 1773), de andere twee "vanuit Oostenrijk" (1774 en 1775). De beide laatste zijn "in opdracht" ondertekend door vicaris-generaal J. Dispa (zie over deze: Habets, *Geschiedenis bisdom Roermond II*,

bisschop Kerens ondernomen ter verlichting van het armoedeprobleem in zijn bisdom, is weinig te bespeuren. Wellicht had hij daartoe ook niet de mogelijkheid. In zijn verslag aan de Heilige Stoel uit 1773 vermeldde hij slechts een hospitaal te Venlo, dat zijns inziens goed zorgde voor het lichamelijk en geestelijk welzijn van hen die er ondersteuning zochten.¹⁷⁷ Met het "Godshuis" te Roermond had hij alleen in zoverre van doen, dat hij er een zielzorger aanstelde.¹⁷⁸

De toestand in de jaren zeventig was voor zeer velen inderdaad desastreus. Vooral het jaar 1771-1772 bracht hongersnood vanwege het mislukken van de oogst.¹⁷⁹ Dit gold ook voor de Nederlanden.¹⁸⁰ Het aantal behoeftigen steeg enorm. In het Luikse beliep dit plaatselijk wel 70% van de bevolking.¹⁸¹ Dit gold niet alleen het platteland, maar ook de steden.¹⁸² Het waren de prijsstijgingen, de werkloosheid en de weerstand tegen economische vernieuwingen die hiervan de oorzaken vormden.¹⁸³ In toenemende mate gingen staats- en stads-overheden proberen echt structurele maatregelen te nemen om enerzijds de "professionele" armen in de greep te krijgen en anderzijds de economisch armen - slachtoffers van de actuele levensomstandigheden - weer een bestaansbasis te bezorgen. Mensen die door de duurte, door het wegvallen van werkgelegenheid of door ziekten of andere tegenslagen "op straat" waren terechtgekomen, zocht men

passim; Prick, Henricus Joannes Kerens, in: *Limburg's Verleden*, p. 649). Gezien het verschil in stijl tussen de eerste drie en de laatste twee brieven is aan te nemen, dat de laatste twee niet direct van Kerens' hand zijn; de strekking van de brieven is echter gelijk. Zij worden bewaard in RAL, Archief van het oude bisdom Roermond, afdeling 1, port. 51.

¹⁷⁷ Cornelissen, *Relationes status*, p. 120.

¹⁷⁸ RAL, Nr. 14.C088, Van Daell, passim.

¹⁷⁹ Abel, *Massenarmut*, p. 37; C. Lis en H. Soly, *Armoede en Kapitalisme in pre-industrieel Europa*, Antwerpen-Amsterdam 1980, p. 161; Fischer, *Armut*, p. 52; Jütte, *Poverty*, p. 109.

¹⁸⁰ J. de Bosch Kemper, *Geschiedkundig onderzoek naar de armoede in ons vaderland*, (2e dr.), Haarlem 1860, p. 116; Jansen, *Landbouw en economische golfbeweging*, pp. 193, 203-206; H.F.J.M. van den Eerenbeemt, *Armoede en Arbeidsdwang: Werkinrichtingen voor "onnutte" Nederlanders in de republiek 1760-1795*, 's-Gravenhage 1977, p. 16; Haesenne-Peremans, *La pauvreté dans la région liégeoise*, passim.

¹⁸¹ Lis en Soly, *Armoede*, p. 242; Haesenne-Peremans, *La pauvreté dans la région liégeoise*, p. 289.

¹⁸² Haesenne-Peremans, *La pauvreté dans la région liégeoise*, p. 213.

¹⁸³ Van den Eerenbeemt, *In het spanningsveld*, p. 23-81; Haesenne-Peremans, *La pauvreté dans la région liégeoise*, p. 79.

op te vangen in door de overheid ingerichte of minstens ondersteunde bedrijven.¹⁸⁴ Daarnaast werd de ouderen- en ziekenzorg efficiënter ingericht.¹⁸⁵ Veel aandacht ging men besteden aan het onderwijs voor de - arme - kinderen.¹⁸⁶ Maar het meest "nieuw" waren - in een deel van het bisdom - de bevrijding van de boeren van de vele verplichtingen aan de grondbezitter¹⁸⁷ en het stimuleren van nijverheid en handel door afbouw van de beperkingen die allerlei gildenprivileges meebrachten, door vermindering van tolleren en accijnzen en door bevordering van de industrie alsook door het aanleggen van wegen, het graven van kanalen en niet in de laatste plaats door het beveiligen van het goederenvervoer tegen rovers.¹⁸⁸

Dit alles doet zien, dat er een echte "sociale zorg" van overheidswege op gang ging komen. Deze werd zowel uit oogpunt van verbetering van de nationale en de stedelijke economie en van handhaving van rust en orde alsook uit ideologische overtuiging ter hand genomen: het filantropisme brak door.¹⁸⁹ Maar... het zou nog wel even duren, voordat de armen hiervan werkelijk gingen profiteren. Er waren nog veel weerstanden te overwinnen, vooral van de kant der grondbezitters en ondernemers. Ook de armen zelf moesten worden gemotiveerd om aan hun verheffing mee te werken. En de algemene - vooral politieke - omstandigheden moesten gunstig zijn. Bovendien bleek al spoedig, dat men de Kerk in dit proces niet kon missen: haar liefdadigheidsinstellingen bleven noodzakelijk, haar caritas-organisatie

¹⁸⁴ P. Bonenfant, *Le Problème du paupérisme en Belgique à la fin de l'ancien Régime*, Bruxelles 1934; Alberts, *Geschiedenis II*, p. 87; Van den Eerenbeemt, In het spanningsveld, p. 158vv.; Van den Eerenbeemt, *Armoede en Arbeidswang*, passim; Haesenne-Peremans, *La pauvreté dans la région liégeoise*, pp. 305-329; Haesenne-Peremans, *Les pauvres*, pp. 45-50.

¹⁸⁵ R.K. Gesticht De Nieuwenhof; Alberts, *Geschiedenis II*, p. 67; Jansen, *Het Godshuis*; Jansen, *Ouderenzorg*.

¹⁸⁶ De Bosch Kemper, *Geschiedkundig onderzoek*, p. 114; Adriaens, *De Magistraat*, p. 74; Van den Eerenbeemt, *Armoede en Arbeidswang*.

¹⁸⁷ J.F.R. Philips, J.C.G.M. Jansen en Th.J.A.H. Claessens, *Geschiedenis van de landbouw in Limburg 1750-1914* (Maastrandse Monografieën; 4), Assen 1965, pp. 12-31.

¹⁸⁸ *Algemene Geschiedenis der Nederlanden*, (dl VIII), Bussum 1979; Haesenne-Peremans, *La pauvreté dans la région liégeoise*, pp. 67-70; Soetaert, *De bergen*, p. 265vv.; M. Dorban, *De beginperiode van de industriële revolutie*, in: P. Soetaert, *Oostenrijks België, 1713-1794 : De Zuidelijke Nederlanden onder de Oostenrijkse Habsburgers*, z.pl. 1987, pp. 121-162.

¹⁸⁹ Bonenfant, *Le Problème*, p. 461vv.; Van den Eerenbeemt, In het spanningsveld; Van den Eerenbeemt, *Armoede en Arbeidswang*; Haesenne-Peremans, *La pauvreté dans la région liégeoise*.

moest het draagvlak blijven. En vooral: haar mentale instelling de armen niet te laten verkommen, was nog steeds de sterkste drijfveer om wie niet "meekon" in de maatschappij niet buiten te sluiten, maar in te schakelen en een - enigszins - menswaardig bestaan te bezorgen.

Heel duidelijk bleek dit in Oostenrijk zelf, waar het armoedeprobleem uitermate nijpend was en de economische en sociale vernieuwingen het meest grootscheeps werden aangepakt. Hier kwam bisschop Henricus Joannes Kerens middenin te staan, toen hij in 1773 naar dit land terugkeerde.

De achtergrond van het terugroepen van Kerens - hijzelf schijnt hiervan pas ervaren te hebben, toen hij in Wenen was¹⁹⁰ - lag in het besluit van keizerin Maria Theresia een zelfstandig legervicariaat te doen inrichten en de bisschop van Wiener Neustadt tot apostolisch vicaris te laten benoemen.¹⁹¹ Op 6 juni 1773 stierf de Neustädter bisschop Ferdinand Graf von Hallweil.¹⁹² Bijna tegelijkertijd trad de "capelanus major castrensis", pater Ignaz Kampmüller S.J., terug; de jezuïetenorde - die tot dan toe altijd een sociëteitslid voor deze functie ter beschikking had gesteld¹⁹³ - was immers opgeheven.¹⁹⁴ Daarmee waren de betreffende posten open. Maria Theresia vroeg de paus een zelfstandig legervicariaat op te richten en nomineerde de Roermondse bisschop als vicaris. Vanwege de combinatie van dit ambt met dat van bisschop van Wiener Neustadt vroeg zij ook om diens overplaatsing naar deze zetel.¹⁹⁵ Maar zij wilde nog meer: zij benoemde Kerens tegelijk tot raadsheer bij het hof en tot een van haar "spiritualen".¹⁹⁶ Even later kwam zij echter enigszins op haar

¹⁹⁰ Prick, Henricus Joannes Kerens, in: PSHAL, p. 325.

¹⁹¹ Österreichisches Staatsarchiv, Wien (ÖStA), Verwaltungsarchiv, Cultus, Nr. 26-26a: militärisches Vikariat: Heeresgeistlichkeit, stukken uit 1773. Hieruit blijkt, dat de Hofkriegsrat de keizerin tot dit besluit aanzette.

¹⁹² M. Wildhagen, *Ferdinand Graf von Hallweil, Bischof von Wiener Neustadt (1706-1773)*, Wien 1973; G. Buttler-Gerhardt, *Wiener Neustadt - Bischofssitz von 1469 bis 1785*, in: *Jahrbuch für Landeskunde von Niederösterreich*, N.F. 52(1986), pp. 45-49.

¹⁹³ E. Bjelik, *Geschichte der kaiserlichen und königlichen Militärseelsorge und des apostolischen Feld-Vikariates*, Wien 1901, p. 40.

¹⁹⁴ W. Baum, Luigi Maria Torrigiani (1697-1777), Kardinalstaatssekretär Papst Klemens' XIV, in: *Zeitschrift für katholische Theologie*, 94(1972), pp. 46-78, vooral pp. 66-74.

¹⁹⁵ ASV, Processus Consistoriales, Nr. 168, f. 323r: Brief van Maria Theresia aan Paus Clemens XIV, d.d. 6 nov. 1773.

¹⁹⁶ Zie noot 191.

voornemens terug en wel in die zin, dat zij tegenover de Heilige Stoel de wens uitte haar nieuwe raadshoofd voorlopig tevens bisschop van Roermond te laten blijven.¹⁹⁷ De paus - Clemens XIV (1769-1774)¹⁹⁸ - toonde zich in al het voorgestelde zeer meegaand. Nog in december 1773 werd Henricus Joannes Kerens voor zeven jaar benoemd tot apostolisch vicaris van de keizerlijk-koninklijke Oostenrijkse strijdkrachten en werd hem - voor één jaar - het bestuur van het bisdom Wiener Neustadt opgedragen.¹⁹⁹ Ofschoon het informatieproces betreffende de overplaatsing van Kerens reeds in januari 1774 werd afgesloten,²⁰⁰ duurde het nog tot 3 april 1775, aler de officiële benoeming tot bisschop van Wiener Neustadt werd bekrachtigd.²⁰¹ De redenen waren enerzijds de wens van de keizerin Roermond nog enige tijd onder het bestuur van Kerens te laten en anderzijds het overlijden van paus Clemens XIV en het aantreden van paus Pius VI (1775-1799).²⁰² Op 3 mei 1775 nam Kerens bezit van zijn nieuwe zetel.²⁰³

Vragen we ons af, waarom Maria Theresia de gewezen jezuïet weghaalde uit de Nederlanden en hem zulke nieuwe opgaven in haar onmiddellijke nabijheid toevertrouwde, dan heeft zijzelf hierop het antwoord gegeven: in het decreet van 6 november 1773, waarin zij Kerens benoemde tot haar raadshoofd, verwees zij naar zijn kwaliteiten als bestuurder van het Theresianum en als opvoeder van de jeugd en naar de uitstekende wijze waarop hij de administratie over het bisdom Roermond had gevoerd, ten voordele zowel van de Kerk als

¹⁹⁷ ÖStA, Haus- und Hofarchiv, Weisungen des Hofes an den Gesandten in Rom: Brief van Kaunitz aan kardinaal Albani, d.d. 2 dec. 1773.

¹⁹⁸ L. von Pastor, *Geschichte der Päpste*, (Bd XVI/2), (7. Aufl.), Freiburg i.Br. 1932; L. Cicchitto, *Il pontefice Clemente*, Roma 1934; Jedin, in: Jedin, *Handbuch*, (V), pp. 632-636; M. Rosa, in: *Dizionario biografico degli Italiani*, (t. XXVI), Roma 1982, pp. 342-362; F.W. Bautz (Hrsg.), *Biographisch-Bibliographisch Kirchenlexikon*, (Bd I), (2. Aufl.), Herzberg 1990, p. 1062f.

¹⁹⁹ ASV, Secretariatius Breviorum, Nr. 3780, f. 117, 118; Brieven van 22 dec. 1773.

²⁰⁰ ASV, Processus Consistoriales, Nr. 168, f. 315r - 317r.

²⁰¹ ASV, Processus Consistoriales, Nr. 168, f. 324v.

²⁰² V. Gendry, *Pie VI : Sa vie, son pontificat (1717-1799)*, (2 vol.), Paris 1906; C. Bourgin, in: *Dictionnaire de Théologie catholique*, (t. XII/2), z.pl. 1935, pp. 1653-1669; J. Flory, *Pie VI*, Paris 1942; H. Jedin (Hrsg.), *Handbuch der Kirchengeschichte*, (Bd VI/1), Freiburg-Basel-Wien 1971, pp. 9-59; E. Kovács, *Der Pabst in Teutschland : Die Reise Pius' VI. im Jahre 1782*, Wien 1982; F.W. Bautz (Hrsg.), *Biographisch-Bibliographisch Kirchenlexikon*, (Bd VII), Herzberg 1994, pp. 667-670.

²⁰³ Prick, Henricus Joannes Kerens, in: PSHAL, p. 328.

van de staat.²⁰⁴ Kerens was een man naar haar hart: bekwaam, toegewijd, verstandig, vroom, geloofsgetrouw én de belangen en rechten van de staat toegedaan. Ook het feit dat hij jezuiet was geweest, speelde zeker mee: Maria Theresia had grote achting voor de sociëteit, al was zij ook gevoelig voor de kritiek op het optreden van diverse leden en op de dominante positie die zij vaak innamen.²⁰⁵ Ook wilde zij na de opheffing van de orde de continuïteit van haar werken zoveel mogelijk waarborgen. Kerens zou hiervoor kunnen zorgen; wat hij ook deed.²⁰⁶

Zoals het in zijn aard lag, begon de nieuwe legervicaris aanstonds met de opbouw van de noodzakelijke organisatie van het ordinariaat. Hij trok zijn Roermondse secretaris, de Maastrichtenaar Peter Schoenmaeckers - later "verduist" tot Schuhmacher -, aan als zijn naaste medewerker, richtte een "consistorium" in en benoemde kanunniken.²⁰⁷ Zijn hoofdaandacht ging uit naar het opleiden van aalmoezeniers en naar het verzekeren van een goede verzorging van legerzielzorgers die te oud waren geworden om hun werk te kunnen doen.²⁰⁸ Opvallend is trouwens de telkens terugkerende aandring die Kerens in zijn contacten met de "Hofkriegsrat" - waarvan hij deel uitmaakte - uitoefende om zorg te dragen voor ouderen en invaliden die voor het leger niet meer bruikbaar waren.²⁰⁹ In de loop van de jaren - Kerens bleef apostolisch vicaris tot zijn dood in 1792 - bouwde de vicaris een uitstekende organisatie van de zielzorg in het leger op.²¹⁰ Maar niet minder benutte hij zijn invloed om de leefomstandigheden van de soldaten - en wederom met name de gebrekkige

²⁰⁴ Zie de samenvatting van dit decreet in Prick, Henricus Joannes Kerens, in: PSHAL, p. 324v.

²⁰⁵ B. Duhr, *Die Kaiserin Maria Theresia und die Aufhebung der Gesellschaft Jesu*, Freiburg i.Br. 1926; A. Ellenmunter, *Antonio Eugenio Visconti und die Anfänge des Josephinismus*, Graz-Köln 1963, p. 121.

²⁰⁶ Zie wat het leger betreft: ÖStA, Kriegsarchiv II: stukken uit 1779-1781. Kerens handhaafde de ex-Jezuiteten, die aalmoezenier waren, en liet ook nieuwe benoemen; Wat Wiener Neustadt betreft: G. Buttlar, Heinrich Johann von Kerens als Bischof von Wiener Neustadt (1775-1785), in: *Heinrich Johann von Kerens, erster Bischof von St. Pölten 1725/1785-1792*, St. Pölten 1992, pp. 26-36, vooral p. 27v.

²⁰⁷ ÖStA, Kriegsarchiv I (benoemingen); Over Schoenmaeckers zie RAL, Nr. 14.C088, Van Daell, passim; Habets, *Geschiedenis bisdom Roermond II*, p. 123v.

²⁰⁸ ÖStA, Kriegsarchiv II, stukken uit 1770-1775.

²⁰⁹ ÖStA, Kriegsarchiv II, stukken uit 1770-1775.

²¹⁰ ÖStA, Kriegsarchiv II, stukken uit 1770-1775, "Clementissimae resolutionis caesareae" (d.d. 25 aug. 1775); Bjelik, *Geschichte*, pp. 100-115.

gen - menswaardig te doen zijn en hen voor armoede te behoeden. Hij beschouwde dit als een plicht van de staat en heel bijzonder van de vorst. Hij aarzelde niet zowel Maria Theresia als Jozef II hierop te wijzen.²¹¹ Hieruit blijkt dat Kerens de overtuiging was toegedaan, dat het tot de taak van de overheid behoorde goede sociale voorwaarden te scheppen voor haar dienaren. En dit niet alleen zolang dezen in staat waren actief diensten te verrichten, maar ook daarna. Maar ook bleef hij eraan vasthouden, dat de Kerk zelf in staat moest zijn caritas te beoefenen. Juist de aalmoezeniers moesten hierin het voorbeeld geven. Daartoe richtte hij een fonds in, waaruit - naast andere uitgaven van algemene pastorale aard - de kosten van de noodzakelijke liefdadigheid konden worden bestreden.²¹² Weliswaar gingen de overheden niet in op alle aansporingen die de legervicaris tot hen richtte en werden hem niet alle gewenste subsidies verleend, maar vast te stellen is toch dat de "Hofkriegsrat" - en de vorsten - hem vaak terwille waren.²¹³

Wellicht mogen we zeggen dat Henricus Joannes Kerens juist als ordinarius voor de strijdkrachten zich het meest en vooral het duidelijkst van zijn "sociale" kant heeft doen kennen. Deze komt in zijn activiteiten als bisschop van Wiener Neustadt niet voor het voetlicht. Dit was het kleinste bisdom op Oostenrijks grondgebied. Oppericht in 1469 had het altijd gediend als de zetel van de "hofbisschop".²¹⁴ Tot 1782 omvatte het alleen maar de stad. Inkomsten had het weinig. De onmiddellijke voorganger van Kerens, Ferdinand Graf von Hallweil (1741-1773), had veel schulden gemaakt.²¹⁵ Het lukte Kerens in zeer korte tijd deze weg te werken. Spaarzaamheid in de eigen hofhouding en het aantrekken van donaties van de kant van de stads- en de landsregering maakten dit mogelijk.²¹⁶ Ook de bisschoppelijke inkomsten wist hij te verruimen, niet in de laatste plaats

²¹¹ ÖStA, Verwaltungsarchiv, Cultus, Nr. 26-26a: militärisches Vikariat: Nota aan Maria Theresia, d.d. 7 juli 1778, nota's aan Jozef II, d.d. 12 juli en 5 nov. 1784.

²¹² ÖStA, Kriegsarchiv II, stukken uit 1779-1781, waarin het rescript van de Hofkriegsrat, d.d. 6 febr. 1779.

²¹³ Zie diverse decreten en approbaties van voorstellen in de beide, in de twee voorgaande noten genoemde archiefbestanden.

²¹⁴ Buttlar-Gerhardt, Wiener Neustadt, p. 1.

²¹⁵ Buttlar-Gerhardt, Wiener Neustadt, p. 47.

²¹⁶ R. Kampichler, Studien über die Beziehungen der Bischöfe von Wiener Neustadt zur Stadtverwaltung, Wien 1980, (ms.); Buttlar-Gerhardt, Wiener Neustadt, p. 50; Buttlar, Heinrich Johann von Kerens, p. 27.

dankzij zijn goede relaties met de keizerin.²¹⁷ Hij verfraaide de dom en renoveerde het bisschopshuis.²¹⁸ Bijzondere zorg besteedde hij aan de bibliotheek.²¹⁹ Wat de pastoraal betreft: hij schakelde zijn voormalige medebroeders in voor de zielzorg. De kostbare bezittingen uit het ordeshuis gaf hij passende bestemmingen.²²⁰ Grote aandacht toonde hij voor het geloofsonderricht, zowel voor de jeugd als voor de volwassenen. Opvallend is zijn ijveren voor een goede huwelijksvoorbereiding.²²¹ Daarbij voegde hij zich naar de bepalingen die Maria Theresia en Jozef II hieromtrent uitvaardigden.²²² In zijn rondschrijven aan de geestelijkheid van 27 juni 1781 stelde hij zich er zonder reserves achter.²²³ Dit deed hem later wel de naam krijgen een "jozefinist" geweest te zijn, maar zijn intenties waren zeker zuiver.²²⁴ hij streefde naar een waarheidsgetrouwe verkondiging van de christelijke leer en naar een nuchtere pastoraal volgens de regels van de Kerk. Het in de loop der tijden ingeslopen devotionalisme achtte hij uit den boze.²²⁵ Dat viel uiteraard zeer in de smaak bij de keizer. Deze presenteerde hem dan ook op 22 maart 1782 bij het bezoek van paus Pius VI aan Wiener Neustadt²²⁶ aan de opperherder met de woorden: "Ik stel Uw Heiligheid hierbij een man voor die zich als bisschop zowel voor de Kerk als voor het vaderland zeer

²¹⁷ Zie de in noot 216 vermelde literatuur.

²¹⁸ G. Niemetz, *Der Dom zu Wiener Neustadt*, (2. Aufl.), z.pl. 1984; Buttlar-Gerhardt, Wiener Neustadt, p. 50; Buttlar, Heinrich Johann von Kerens, p. 27.

²¹⁹ Diözesanarchiv St. Pölten (DASP), Archiv des Bistums Wiener Neustadt, Akten 13/9: Zusammenstellung Michael Denis' über die wertvolle Frühdrucke der bischöflichen Bibliothek in Wiener Neustadt; H. Fasching, Zur Kerens-Bibliothek, in: *Barocke Altarentwürfe*, St. Pölten 1987, pp. 3-5.

²²⁰ Buttlar, Heinrich Johann von Kerens, p. 27v.

²²¹ Buttlar, Heinrich Johann von Kerens, p. 29.

²²² F. Maass, *Der Josephinismus*, (Bd I en II), Wien-München 1950-1953; Bradler-Rottmann, Die Reformen, pp. 144-165; H. Hollerweger, *Die Reform des Gottesdienstes zur Zeit des Josephinismus in Österreich*, Regensburg 1976; E. Kovács, Katholische Aufklärung und Josephinismus: Neue Forschungen und Fragestellungen, in: H. Klüeting (Hrsg.), *Katholische Aufklärung - Aufklärung im katholischen Deutschland*, Hamburg 1993, pp. 246-259.

²²³ H.J. de Kerens, episcopi Neostadiensis, *Epistola circularis authentica ad clerum tam saecularem quam regularem suae dioecesis*, Vienna 1781 (= Circularschreiben des Herrn von Kerens, Bischofs zu Neustadt an die Geistlichkeit seiner Diöces, vom 27. Juni 1781, aus dem Lateinischen ins Deutsche übersetzt, Wien z.j.).

²²⁴ Prick, Henricus Joannes Kerens, in: PSHAL, p. 328.

²²⁵ Prick, Henricus Joannes Kerens, in: PSHAL, p. 330v.

²²⁶ E. Kovács, Pius VI, bei Joseph II. zu Gast, in: *Archivum Historiae Pontificiae*, 17(1979), p. 261v.

verdienstelijk heeft gemaakt". De paus beantwoordde deze lof met de opmerking: "Dat verbaast mij niet; hij komt immers voort uit een goede school".²²⁷ Tegelijk met het vertrouwen van de keizer genoot Kerens echter ook dat van de nuntius te Wenen, Giuseppe Garampi.²²⁸ Voor deze was hij met kardinaal Migazzi, de aartsbisschop van Wenen, een van de weinige echte verdedigers van de eigenstandigheid en de rechten van de Kerk.²²⁹

De keizer vond intussen de tijd gekomen het bisdom Wiener Neustadt meer betekenis te geven. In 1782 wist hij aartsbisschop Hieronymus von Colloredo-Mansfeld van Salzburg (1772-1812)²³⁰ ertoe te bewegen enkele kloosters en 46 parochies - plus hun beneficies - in de omgeving van Kerens' bisschopsstad af te staan en onder het bestuur van de ordinarius van Wiener Neustadt te brengen. Enige maanden later kwamen hier vier parochies van het (Hongaarse) bisdom Raab bij.²³¹ Kerens was verheugd dat zijn bisschoppelijk bestuur aldus een grotere reikwijdte kreeg. Terstond maakte hij zich op om de nieuw verworven parochies te visiteren. Niet gelukkig was hij met de rigoureuze doorgedreven kloosteropheffingen van Jozef II.²³² En evenmin met diens plan het bisdom Wiener Neustadt op te heffen en in plaats hiervan Wenen tot bisschopszetel voor heel het oosten van Niederösterreich te maken en tegelijk een nieuw bisdom

²²⁷ Boeheim, Chronik, p. 301.

²²⁸ D. Vansacker, *Kardinaal Giuseppe Garampi (1725-92): portret van een verlicht ultramontaan*, (2 dln), Leuven 1992 en de hierin vermelde literatuur.

²²⁹ Vansacker, Kardinaal Giuseppe Garampi, (dl I), pp. 322v., 371-373.

²³⁰ L. Toth, Zwei Berichte des Wiener Nuntius Garampi über die kirchliche Verhältnisse (in Österreich, Böhmen und Ungarn) um 1776, in: *Römische Quartalschrift für christliche Altertumskunde und für Kirchengeschichte*, 34(1926), pp. 338-354, vooral p. 346; *Neue Deutsche Biographie*, (Bd III), Berlin 1971, p. 327v. (alwaar verdere literatuur); P. Hersche, Erzbischof Hieronymus Colloredo und der Jansenismus in Salzburg, in: *Mitteilungen der Gesellschaft für Salzburger Landeskunde*, 117(1977), pp. 231-268; E. Gatz (Hrsg.), *Die Bischöfe der deutschsprachigen Länder 1785/1803 bis 1945*, Berlin 1983, pp. 99-103; Bautz, *Kirchenlexikon* 1, p. 1098; L. Hammermayer, Das Erzstift Salzburg, ein Zentrum der Spätaufklärung im katholischen Deutschland (ca. 1780-1803), in: H. Klueting (Hrsg.), *Katholische Aufklärung - Aufklärung im katholischen Deutschland*, Hamburg 1993, pp. 347-368.

²³¹ Buttlar-Gerhardt, Wiener Neustadt, p. 51; Buttlar, Heinrich Johann von Kerens, p. 31; W.F. Kroupa, Karte des Bistums Wiener Neustadt, in: *Katalog des niederösterreichischen Landesmuseums*, N.F. 85(1979), p. 337.

²³² G. Winner, *Die Klosteraufhebungen in Niederösterreich und Wien*, Wien-München 1967.

voor het westelijk deel van dit land op te richten.²³³ Zijn eigen overplaatsing naar deze nieuwe zetel - te Sankt Pölten - vond evenmin zijn spontane instemming.²³⁴ Maar toen hij de onvermijdelijkheid hiervan inzag, zette hij zich geheel en al in voor de inrichting van dit nieuwe diocees,²³⁵ wat hem het ongenoegen van de magistraat van Wiener Neustadt opleverde.²³⁶ Ook de bevolking van de stad kwam in actie, met name toen bleek dat op grond van een keizerlijk decreet de "Pontifical-Gerätschaften" uit de dom naar Sankt Pölten moesten worden overgebracht.²³⁷ Het werd geen hartelijk afscheid dat Kerens einde april 1785 van Wiener Neustadt nam.²³⁸

In de "acta curiae" van het bisdom Wiener Neustadt zijn geen aanwijzingen te vinden over een speciale aandacht voor de armen in de stad of het gebied rondom. Waarschijnlijk had de bisschop hiermee ook niet van doen. De zorg voor hen was - voorzover van de Kerk afhankelijk - parochieel geregeld. Regelmatig werden collecten voor liefdadigheidsdoeleinden gehouden; de opbrengst te verdelen was een taak van de pastoors. Tehuizen en inrichtingen voor zieken, invaliden en ouderen werden - voorzover ze bestonden - beheerd door de stads- of de landsoverheid.²³⁹

Toch veranderde in de jaren zeventig en tachtig van de achttiende eeuw in Oostenrijk veel. Keizerin Maria Theresia had de reeds ingezette uitbouw van het nijverheidswezen voortgezet. Hierin hadden niet weinig armen en werklozen arbeid - en loon -

²³³ J. Weissensteiner, Die Diözesanregelung Kaiser Josephs II. und das Erzbistum Wien, in: *Jahrbuch für Landesgeschichte von Niederösterreich*, N.F. 52(1986), pp. 270-313; Kerschbaumer, *Geschichte des Bisthums II*, pp. 1-45; Schragl, *Geschichte*, pp. 111-125; G. Niemetz, Das Ende des Bistums Wiener Neustadt und die Folge für die Seelsorge in der Stadt, in: *Unsere Heimat*, 58(1987), pp. 321-340.

²³⁴ DASP, Archiv des Bistums Wiener Neustadt, Acta Curiae Episcopalis 11 (1783-1784), Brief van Kerens aan Carl Freiherr von Kressel, voorzitter van de "geistliche Hofcommission", die met de uitvoering van het besluit van Jozef II was belast, d.d. 2 febr. 1784; Kerschbaumer, *Geschichte des Bisthums II*, p. 1.

²³⁵ Kerschbaumer, *Geschichte des Bisthums II*, p. 2.

²³⁶ Kerschbaumer, *Geschichte des Bisthums II*, pp. 24-30; Kampichler, *Studien*, p. 141; Buttler-Gerhardt, *Wiener Neustadt*, p. 53v.; Buttler, Heinrich Johann von Kerens, pp. 32-35.

²³⁷ Kampichler, *Studien*, pp. 138-146; Niemetz, *Das Ende des Bistums*.

²³⁸ Niemetz, *Das Ende des Bistums*, p. 331.

²³⁹ J. Mayer, *Geschichte von Wiener Neustadt*, (Bd III), Wiener Neustadt 1928; G. Gerhartl, *Wiener Neustadt : Geschichte, Kunst, Kultur, Wirtschaft*, Wien 1978.

gevonden.²⁴⁰ Op het platteland bevorderde zij de thuisarbeid, vooral het spinnen. Overal werden spinscholen opgericht. Ook beroepsbedelaars en leeglopers werden aan het spinnen gezet.²⁴¹ Tegelijk werden de gildenbepalingen, die vaak de uitbouw van de nijverheid belemmerden, zoveel mogelijk buiten werking gesteld.²⁴² Geschiedde dit alles aanvankelijk nog onder mercantilistisch-protectionistische vlag, na 1770 zetten zich meer liberale ideeën door. Deze waren er op gericht de handel te bevorderen. Vele tollen werden afgeschaft,²⁴³ nieuwe wegen aangelegd²⁴⁴ en kartelbepalingen opgeheven.²⁴⁵ Het postwezen werd aanmerkelijk verbeterd.²⁴⁶ Handelscompagnieën moesten de handel met het buitenland intensiveren.²⁴⁷ Bood dit alles de economie goede kansen op bloei en werd hierdoor in principe de werkgelegenheid vergroot, veel bleef steken in een sterk bureaucratisme en vond weinig weerklank bij degenen die ervan moesten profiteren.²⁴⁸ Bovendien groeide de bevolking enorm, wat niet geringe problemen oproep inzake levensonderhoud, medische verzorging en behuizing.²⁴⁹ Niet mag worden vergeten, dat de volkshuishouding nog steeds grotendeels steunde op de landbouw en in mindere mate op de veeteelt en de bosbouw. Deze waren wel sterk verbeterd, maar bleven toch binnen het oude systeem van de "Grundherrschaft" steken, zodat van een verheffing van de boeren en landarbeiders voorlopig weinig sprake kon zijn. Hier was en bleef de armoede vaak nijpend.²⁵⁰ Het duurde tot het bewind van Jozef II, voordat hier echt

²⁴⁰ Otruba, *Der Manufakturenbestand*; Otruba, *Zur Entstehung*, p. 234; Hoffmann, *Österreichs Wirtschaft*, p. 193; Bradler-Rottmann, *Die Reformen*, p. 92.

²⁴¹ Otruba, *Die Wirtschaftspolitik*; Bradler-Rottmann, *Die Reformen*, p. 92.

²⁴² Otruba, in: Zöllner en Novotny (Hrsg.), *Wirtschaftsgeschichte*, p. 110.

²⁴³ Otruba, *Zur Entstehung*, p. 235; Hoffmann, *Österreichs Wirtschaft*, p. 201; Bradler-Rottmann, *Die Reformen*, p. 96.

²⁴⁴ R. Kretmayr, *Die Entwicklung des Verkehrswesens in Niederösterreich unter Maria Theresia und Joseph II*, Wien 1949.

²⁴⁵ Bradler-Rottmann, *Die Reformen*, p. 95.

²⁴⁶ Bradler-Rottmann, *Die Reformen*, p. 97v.

²⁴⁷ F. von Pollack-Parnau, *Eine österreichisch-ostindische Handelscompagnie 1775-1785*, Stuttgart 1927; W. Markov, *Die Triester Ostindienkompagnie (1775-1785) und die Nordsee-Adria-Konkurrenz*, Berlin 1961.

²⁴⁸ Otruba, *Zur Entstehung*, p. 234v.; Bradler-Rottmann, *Die Reformen*, p. 92.

²⁴⁹ K. Schünemann, *Österreichs Bevölkerungspolitik unter Maria Theresia I*, Berlin 1935; Otruba, *Die Wirtschaftspolitik*, p. 165v.; Bradler-Rottmann, *Die Reformen*, p. 100.

²⁵⁰ G. Gröll, *Bauer, Herr und Landesfürst*, Linz 1963; Hoffmann, *Österreichs Wirtschaft*, p. 196.

van verandering kon worden gesproken.²⁵¹ Het was deze keizer, die vérgaande sociale verbeteringen voor de laagste bevolkingsklassen trachtte door te voeren. Maar toen was Henricus Joannes Kerens inmiddels bisschop van Sankt Pölten geworden.

De oprichting van dit nieuwe bisdom en de overplaatsing van bisschop Kerens hadden meer voeten in de aarde dan de keizer had gedacht. Het was een hele ingreep. Praktisch heel "Innerösterreich" behoorde sinds eeuwen tot het bisdom Passau.²⁵² Wenen en Wiener Neustadt vormden hierbinnen slechts "enclaves". Jozef II wilde uit politiek oogpunt "eigen" bisschoppen voor zijn diverse erflanden en uit pastorale overwegingen meer bisschoppen. Daarom besloot hij Oberösterreich onder het nieuwe bisdom Linz te brengen en Niederösterreich onder Wenen en Sankt Pölten. Het laatste zou de gebieden tussen Bohemen en Moravië in het noorden, Wienerwald en Manhartsberg in het oosten, Steiermark in het zuiden en de rivier de Enns in het westen omvatten: 372 parochies, waarvan de meeste tot

²⁵¹ Zie betreffende Jozef II: A. von Arneth, *Maria Theresia und Joseph II. : Ihre Correspondenz sammt Briefen Joseph's an seinen Bruder Leopold*, (3 Bde), Wien 1867-1868; A. Beer, *Joseph II., Leopold II. und Kaunitz : Ihr Briefwechsel*, Wien 1873; A. Beer en J.R. von Fiedler, *Joseph II. und Graf Ludwig Cobenzl : Ihr Briefwechsel*, (3 Bde), Wien 1901; G. Holzknacht, *Ursprung und Herkunft der Reformideen Kaiser Josefs II., auf kirchlichem Gebiet*, Innsbruck 1914; S. Schüller, *Kaiser Josef II. : Beiträge zur Charakteristik seiner persönlichen Ideen*, Wien 1931; E. Winter, *Josef II. : Von den geistigen Quellen und letzten Beweggründen seiner Reformideen*, Wien 1946; H. Conrad (et al.), *Recht und Verfassung des Reiches in der Zeit Maria Theresias*, Köln-Opladen 1962; G. Otruba, Die Wirtschaft Österreichs unter der Enns, in: *Jahrbuch für Landeskunde von Niederösterreich*, N.F. 37(1967), p. 248vv.; P.B. Bernard, *Joseph II*, New York 1968; J. Schmid, *Der Wandel des Bildes Josefs II. in der österreichischen Historiographie von Zeitgenossen bis zur Ende der Monarchie*, Wien 1972; H. Wagner, in: *Neue Deutsche Biographie*, (Bd V), Berlin 1974, pp. 616-622 (alwaar nadere literatuur); D. Beales, *Joseph II*, (I: In the shadow of Maria Theresia, 1741-1780), Cambridge 1987; L. Mikoletzky, *Kaiser Joseph II. : Herrscher zwischen den Zeiten*, (2. Aufl.), Göttingen-Zürich-Frankfurt a/M. 1990; P. Baumgart, in: Schindling en Ziegler, *Die Kaiser*, pp. 249-276. Wat het Jozefinisme betreft: F. Maass, *Der Josephinismus : Quellen zur Geschichte Österreichs, 1760-1790*, (Bd I-III), Wien 1951-1956; F. Valjavec, *Der Josephinismus : Zur geistigen Entwicklung Österreichs im achtzehnten und neunzehnten Jahrhundert*, (2. Aufl.), Wien 1945; Kann, *Geschichte*, pp. 164-195.

²⁵² M. Heuwieser, *Geschichte des Bistums Passau*, (Bd I), Passau 1939; K. Baumgartner, *Die Seelsorge im Bistum Passau zwischen barocker Tradition, Aufklärung und Restauration*, St. Ottliten 1974; A. Leidl, *Die Bischöfe von Passau (739-1968) in Kurzbiographien*, (2. Aufl.), Passau 1978; A. Leidl, Die Beziehungen des Hochstifts Passau zum Hause Habsburg-Österreich im 18. Jahrhundert, in: *Für Kirche und Heimat : Festschrift Franz Loidl zum 80. Geburtstag*, Wien-München 1985, pp. 200-212; A. Leidl, *Kleine Passauer Kirchengeschichte*, (2. Aufl.), Passau 1989.

dan toe door kloosterlingen - vooral van de "stiften" - waren verzorgd.²⁵³

De bisschop van Passau, Leopold Ernst Kardinal von Firmian,²⁵⁴ werd begin maart 1783 ernstig ziek en stierf kort daarna. Het domkapittel en de nieuwe bisschop, Joseph Franz von Auersperg²⁵⁵ werden onder druk gezet. De bisschop moest inwilligen.²⁵⁶

Het langst vertraagde de Heilige Stoel. De keizer droeg zijn voornemen persoonlijk bij de paus voor in december 1783. Bisschop Kerens vroeg op 19 april 1784 om verplaatsing van zijn bisschopszetel.²⁵⁷

Pas op 2 augustus van dat jaar ontving nuntius Garampi verlof het informatieproces hiertoe te gaan voeren; dit werd op 26 augustus afgesloten.²⁵⁸ Het duurde nog tot 14 februari 1785, aler Rome besloot de nieuwe bisdommen op te richten en Wiener Neustadt op te heffen, niet te verplaatsen! De betreffende bulle ("Inter plurimos") was 28 januari 1785 gedagtekend.²⁵⁹ De benoeming van de keizer was reeds 11 oktober 1784 gedateerd. Hiertoe had hij zich het recht voorbehouden - evenals voor de benoeming der kanunniken - en wel omdat hij immers voor het levensonderhoud van de bisschop en zijn curie zorgde.²⁶⁰ Kerens wilde echter wachten, totdat de pauselijke bekrachtiging van zijn benoeming was aangekomen. Pas op 8 mei 1785 hield Kerens zijn intrede in de nieuwe bisschopsstad. Tot vicaris-generaal werd Peter Schuhmacher benoemd. Zes kanunniken kwamen over van Wiener Neustadt.²⁶¹

²⁵³ Schragl, *Geschichte*, p. 113.

²⁵⁴ Leidl, *Die Bischöfe von Passau: Leopold Ernst Kardinal von Firmian (1708-1783)*, ein Kirchenführer an der Wende vom Barock zur Aufklärung, in: *Ostbairische Grenzmarken*, 13(1971), pp. 5-26; Hersche, *Der Spätjansenismus*, pp. 54-57.

²⁵⁵ Deze was voorheen bisschop van Gurk geweest; J. Obersteiner, *Die Bischöfe von Gurk 1702-1822*, Klagenfurt 1969, pp. 475-493; Hersche, *Der Spätjansenismus*, p. 176.

²⁵⁶ A. Leidl, *Das Ende des Grossbistums Passau: Die gewaltsame Abtrennung des österreichischen Teiles im Jahre 1783*, in: *Ostbairische Grenzmarken*, 25(1983), pp. 21-30; Schragl, *Geschichte*, p. 111v.

²⁵⁷ Kerschbaumer, *Geschichte des Bisthums II*, p. 15v. (tekst van de brief).

²⁵⁸ ASV, *Processus Consistoriales*, Nr. 186, f. 242r-260v.

²⁵⁹ Kerschbaumer, *Geschichte des Bisthums II*, p. 17; Schragl, *Geschichte*, p. 113. De betreffende stukken worden (in kopie) bewaard in DASP, zie de inventaris van G. Winner, *Das Diözesanarchiv Sankt Pölten*, St. Pölten 1962, p. 360; De tekst van de bulle is afgedrukt bij Kerschbaumer, *Geschichte des Bisthums II*, pp. 699-709.

²⁶⁰ Kerschbaumer, *Geschichte des Bisthums II*, p. 18.

²⁶¹ Winner, *Das Diözesanarchiv*, p. 186v.

De bisschop kreeg te Sankt Pölten de beschikking over het Augustijnerkloosterstift, dat werd opgeheven. De gebouwen waren in het begin van de achttiende eeuw gerenoveerd en prachtig geornamenteerd. De stiftskerk - die nu dom werd - was een in oorsprong Romaanse kerk, na 1720 van een barok, respectievelijk classicistisch interieur voorzien. De bisschop liet hierheen een aantal utensilia uit de dom van Wiener Neustadt overbrengen.²⁶²

Bestuurlijk werden bisschop Kerens en zijn consistorium geconfronteerd met twee ingrijpende maatregelen van keizer Jozef II op kerkelijk gebied: de oprichting van een aantal nieuwe parochies - plus de sluiting en de afbraak van "onnuttige" kerken²⁶³ - en de opheffing van de kloosters.²⁶⁴ Wat het eerste betreft: hiermee was Maria Theresia reeds begonnen, maar haar zoon zette deze "aanpassing van de zielzorg" door. Want dat beoogden de vorsten: een pastoraal geïnspireerde parochie-indeling verwerkelijken. Niemand, zo vonden zij, mocht meer dan één uur gaans van de parochiekerk verwijderd zijn. Anderzijds was het naar hun mening niet verantwoord, dat op een klein gebied meerdere openbare kerken tegelijk moesten worden bediend. Daarbij kwam voor Jozef II het motief de priesters zo goed mogelijk te verdelen. Zijns inziens moesten alle priesters in de zielzorg werkzaam zijn en eventueel in het onderwijs of de diocesane curie. Aldus grepen parochiële herindeling en kloosteropheffing in elkaar. De kloosters die niet direct op de pastoraal waren gericht, moesten worden opgeheven, de betreffende pasters in de parochies ingezet.

Op zich was natuurlijk veel te zeggen voor zulk een "rationalisering", zowel wat betreft de parochie-indeling als met betrekking tot het inschakelen van (vele) priesters in de pastoraal. Maar in feite wierpen de keizerlijke maatregelen enorm veel, wat niet zonder pastorale en vooral spirituele betekenis was, omver. Zo werden ook bedevaartskerken, "biecht-kerken" en devotiekapellen aan de eredienst onttrokken, leeggehaald en óf geamoveerd óf voor profane doeleinden

²⁶² H. Fasching (Hrsg.), *Dom und Stift St. Pölten und ihre Kunstschatze*, St. Pölten-Wien 1985, alwaar ook nadere literatuur.

²⁶³ H. Krückel, Beiträge zur Geschichte der josephinischen Pfarreinrichtungen im Sankt-Pöltener Diözesangebiet, in: *Jahrbuch für Landeskunde von Niederösterreich*, N.F. 52(1986), pp. 96-167. Hierin worden de betreffende besluiten en decreten genoemd en zijn hun vindplaatsen aangegeven.

²⁶⁴ Winner, Die Klosteraufhebungen.

bestemd. Wat de kloosters betreft, werden niet alleen zuiver contemplatieve gemeenschappen - bijvoorbeeld van de kartuizers - opgeheven, maar ook huizen van actieve kloosterlingen, zoals de paulijnen, capucijnen, carmeliëten, franciscanen en dominicanen, gesloten. Daarnaast werden ook vele vrouwelijke religieuzen en broeders, die naar 's keizers aanvoelen te weinig sociaal gericht werk deden, op straat gezet. In bijna alle gevallen ging het om bloeiende gemeenschappen met vele novicen. De betrokkenen leden zeer onder deze besluiten, die vaak met harde hand door keizerlijke ambtenaren werden doorgevoerd.²⁶⁵ Hetzelfde gold voor de publieke kerken zonder parochie, die tot groot verdriet van velen verdwenen.²⁶⁶

Jozef II verbond met deze revolutionaire ingreep in het kerkelijke leven ook een nieuwe regeling van de liturgie. Zoals in al zijn ondernemingen trad hij uitermate rigoureuus op en bepaalde hij tot in details wat moest verdwijnen. Ook gaf hij aan hoe de - overgebleven - kerkelijke vieringen moesten verlopen, hoe de kerken moesten worden ingericht en wat daarbij wel en wat niet diende te worden benut. Zelfs regelde hij het tijdsplan voor misvieringen in bepaalde streken. Zijn ambtenaren moesten dit controleren en de "overtreders" straffen.²⁶⁷

Naast overwegingen van - verstandige - pastorale aard speelden voor de keizer ook rationalistische "verlichtings"-ideeën én economische motieven mee. Zo beoogde hij de parochies een gezonde inkomstenbasis te geven en benutte hij de kloostergoederen om een "religiefonds" in te richten, waaruit de priesters en de priesteropleiding konden worden bekostigd, terwijl de "liturgische hervorming" gelden vrij kon maken voor sociale doeleinden.²⁶⁸

Al deze maatregelen waren reeds in uitvoering, toen Henricus Joannes Kerens in Sankt Pölten zijn intrede deed. Uit de "Sammlung der von dem bishöflichen Konsistorium zu Sankt Pölten an den Sekular- und Regular-klerus dieser Diözes erlassenen Kurrenten vom Jahre 1785 bis 1805"²⁶⁹ blijkt, dat de bisschop in het algemeen de

²⁶⁵ Winner, *Die Klosteraufhebungen*, pp. 146-219.

²⁶⁶ Krückel, *Beiträge zur Geschichte*, p. 147.

²⁶⁷ Hollerweger, *Die Reform*.

²⁶⁸ R.C. Blitz, *The religious reforms of Joseph II (1780-1790) and their economic significance*, in: *The Journal of european economic history*, 18(1989), p. 583vv.

²⁶⁹ Bewaard in DASP.

keizerlijke bepalingen loyaal trachtte door te voeren. Hijzelf stond zeker positief ten opzichte van de pastorale bedoelingen van de landsheer.²⁷⁰ Maar bij de visitaties, die hij spoedig na aankomst in zijn nieuwe bisdom ondernam, ervoer hij dat enerzijds allerlei concrete situaties de effectuering ervan in de weg stonden en dat anderzijds de keizer voor en na te ver ging. Hij probeerde dan te vertragen, te modificeren én veranderingen te bewerken. Heel duidelijk blijkt dit laatste in de kwesties rond zijn benoeming tot "commendatair abt" van verschillende "stiften", een idee van Jozef II, dat bedoelde deze rijke en machtige kloosters "in de greep" te krijgen, niet in de laatste plaats economisch. Kerens wees dit af. Toen de keizer toch doorzette, liet de bisschop de leiding van de kloosters toch in feite aan een plaatsvervanger over.²⁷¹

Dat Kerens een eigen, zelfstandige, "kerkelijke" lijn wenste te volgen, blijkt uit zijn streven naar een duidelijke inbreng in de herordening, die Jozef II voor de opleiding van de priesters nastreefde en doorvoerde. Het betreft de inrichting van "generale seminaries" voor seculieren én regulieren.²⁷² Reeds in 1774 had Kerens als apostolisch vicaris voor de strijdkrachten aan keizerin Maria Theresia geschreven priesterkandidaten voor de zielzorg in het leger naar het door haar geplande generale seminarie te zullen sturen.²⁷³ Het ging dus om een oud plan. Dit beoogde niet alleen een rationalisering en uniformering van de priesteropleiding in alle Oostenrijkse landen, maar ook een verandering van de inhoud in de richting van het "verlichte" denken. Hiertegen hadden diverse bisschoppen, de Weense nuntius en verscheidene professoren - vooral van de Universiteit van Leuven - zich steeds fervent verzet.²⁷⁴ Er zijn geen aanwijzingen, dat

²⁷⁰ Zie zijn "Epistola circularis" van 1781.

²⁷¹ Kerschbaumer, *Geschichte des Bisthums II*, pp. 82-89.

²⁷² *Sammlung der kaiserlich-königlichen landesfürstlichen Gesetze und Verordnungen in publico-ecclesiastico vom Jahre 1782 bis 1783*, Wien 1784, p. 64v. (d.d. 30 maart 1783); Over deze generale seminaries: H. Zschokke, *Die theologische Studien und Anstalten der katholischen Kirche in Österreich*, Wien 1884.

²⁷³ Zie de betreffende nota in ÖStA, Kriegsarchiv I (1774).

²⁷⁴ F.S. Rautenstrauch, *Entwurf zur Einrichtung der theologischen Schulen in der kaiserlich-königlichen Erblanden*, Wien 1782; Over deze figuur: B.F. Menzel, *Abt Franz Stephan Rautenstrauch von Brevnov-Braunau : Herkunft, Umwelt und Wirkungsgebiet*, Königstein 1969; S. Brunner, *Die theologische Dienerschaft am Hofe Josephs II.*, Wien 1868; Hersche, *Der Spätjansenismus*, pp. 195-212; J. Roegiers, *De Leuvense Theologen en de Verlichting : Onderwijs, wetenschap, polemieek en politiek van 1730-1797*, (3 dl),

Kerens zich hierbij onmiddellijk aansloot. Hij volgde een andere tactiek. Hij aanvaardde het generale seminarie te Wenen en zond hierheen ook studenten - voorzover die er waren -, maar maakte tegelijk gebruik van de door de keizer geboden mogelijkheid in Sankt Pölten een "priesterhuis" in te richten. In 1785 kon hij dit in het voormalig franciscaner klooster openen voor zes studenten. Dit bouwde hij uit. Hier had hij zeggingsmacht. Zoals eertijds in Roermond gaf hij het zelf een reglement. Officieel was het bedoeld voor afgestudeerde seminaristen, die zich voorbereidden op de pastoraal en de wijdingen. Maar de bisschop maakte er meer en meer een seminarie van.²⁷⁵ Het generale seminarie werd een fiasco. Het stelde ook nauwelijks iets voor. Het aantal studenten was gering. Vooral de regulieren voelden zich er helemaal niet thuis.²⁷⁶ Het verzet ertegen groeide. Ook bij Kerens. Hij klaagde tegenover de keizer over de slechte kwaliteit van het onderwijs, over de sfeer en over het gering aantal priesters dat er vandaan kwam.²⁷⁷ Eén van de eerste verordeningen van de opvolger van Jozef II, Leopold II (1790-1792),²⁷⁸ was dan ook het op te heffen en de bisschoppen - en abten - verlot te geven zelf de gehele priesteropleiding ter hand te nemen.²⁷⁹ Kerens deed dit in 1791.²⁸⁰ Om het priestergebrek enigszins op te vangen, had de bisschop in 1787 geprobeerd een klein-seminarie in te richten. Daartoe werd het gymnasium van de benedictijnerabdij Melk naar

Leuven 1979; Vanysacker, Kardinaal Giuseppe Garampi, (dl I), passim.

²⁷⁵ G. Auer, Das Leben im Priesterseminar (von St. Pölten) seit 1785, in: *Hippolytus*, N.F. 8(1985), pp. 29-55; H. Döllner, Hausgesetze, Hausstatuten und Lebensordnung des St. Pöltener Priesterseminars, in: *Hippolytus*, N.F. 8(1985), pp. 56-70.

²⁷⁶ Zie over de sfeer: Brunner, Die theologische Dienerschaft, p. 352vv.; J. Gertner, Quam bene convenient (Wie gut passen sie zusammen) : Die Stifte und Klöster in der Diözese, aufgezeigt am Stift Seitenstetten, in: *Hippolytus*, N.F. 10(1986), p. 37v.

²⁷⁷ Kerschbaumer, Geschichte des Bisthums II, pp. 101-104.

²⁷⁸ A. Wandruszka, *Leopold II., Erzherzog von Österreich, Grossherzog von Toskana, König von Ungarn und Böhmen, Römisch Kaiser*, (2 Bde), Wien 1963-1965; H. Peham, *Leopold II., Herrscher mit weiser Hand*, z.pl. 1987; L. Mikoletzky, in: Schindling en Ziegler, Die Kaiser, pp. 277-288.

²⁷⁹ Verordening van 4 juli 1790, in: *Sammlung der kaiserlich-königlichen landesfürstlichen Gesetze und Verordnungen in publico-ecclesiastico*, (Bd VIII), Wien 1795, Nr. 18, pp. 13-21.

²⁸⁰ H. Wurz, *Die philosophisch-theologische Hochschule der Diözese St. Pölten*, St. Pölten 1985; H. Wurz, Studien der katholischen Theologie in St. Pölten, in: *Jahrbuch für Landeskunde von Niederösterreich*, N.F. 52(1986), pp. 314-366; *200 Jahre Theologiestudium in St. Pölten : Festschrift*, St. Pölten 1991, vooral H. Wurz, 200 Jahre Theologiestudium in St. Pölten, p. 13.

Sankt Pölten verplaatst. Maar dit bood niet veel soelaas, met name omdat de monniken die het moesten bedienen, het lieten afweten.²⁸¹ Niet alleen inzake de priesteropleiding distantieerde bisschop Kerens zich meer en meer van keizer Jozef II, maar ook betreffende diens bepalingen omtrent de examens, welke kandidaten voor openstaande zielzorgposten moesten afleggen.²⁸² In dezelfde lijn bewoog Kerens zich inzake het streven van de keizer zelf te bepalen aan welke voorwaarden een geldige huwelijksluiting moest voldoen. Jozef II was van mening, dat het huwelijk een "menselijke vinding" was en dus zuiver "civiel" te regelen.²⁸³ Kerens stond pal achter kardinaal Migazzi en de nuntius, die zich bleven verzetten tegen deze voor de Kerk onaanvaardbare opvatting.²⁸⁴ Het lukte de bisschop van Sankt Pölten echter toch de welwillendheid van Jozef II te behouden. Dit was zeker mede te danken aan het feit, dat hij diens inzichten op twee gewichtige terreinen volledig deelde: de noodzaak van de opvoering van de kansen op scholing en vorming voor de jeugd en het structureel aanpakken van het armoedeprobleem en de daaraan ten grondslag liggende sociaal-economische situatie. De decreten en bepalingen van het hof hieromtrent gaf Kerens prompt door aan zijn priesters en wel met nadrukkelijke aanbevelingen. Naar zijn mening moesten de zielzorgers zich niet alleen om de binnenkerkelijke verzorging van hun gelovigen bekommeren, maar ook om hun ontwikkeling als mens, hun gezondheid, een juiste omgang met de schepping, een goede economie en een adequate opvang van zieken, gehandicapten, ouderen en andere mensen, die buiten hun schuld in behoeftige omstandigheden verkeerden.²⁸⁵ Keizerin Maria Theresia had zich reeds bijzonder om een hervorming van het onderwijs bekommerd. Zij wilde via een homogene opvoe-

²⁸¹ H. Krückel, Die Verlegung des Melker Stiftsgymnasiums nach St. Pölten (1787) : Motive und Konnexen, in: *113. Jahresbericht des öffentlichen Stiftsgymnasiums der Benediktiner zu Melk a.d. Donau*, 1971, pp. 5-21.

²⁸² Kerschbaumer, *Geschichte des Bisthums II*, p. 94v.

²⁸³ Maass, *Der Josephinismus : Quellen*, (Bd III), Wien-München 1956; H. Conrad, Staatliche Theorie und kirchliche Dogmatik im Ringen um die Ehegesetzgebung Josephs II., in: *Festschrift für Michael Schmaus*, (Bd II), München z.j., p. 1171vv.; J. Mühlsteiger, *Der Geist des josephinischen Eherechts*, Wien-München 1967.

²⁸⁴ Wolfsgruber, Christoph Anton, pp. 336-384; E. Winter, *Der Josephinismus : Die Geschichte des österreichischen Reformkatholizismus 1740-1848*, Berlin 1962, p. 111; Kovács, *Der Pabst*, p. 43; Vanysacker, Kardinaal Giuseppe Garampa, (dl I), passim.

²⁸⁵ DASP, Sammlung der Kurrenden, passim.

ding een algemene gezindheid van verbondenheid met de staat en trouw aan de wetten bewerken.²⁸⁶ Aan Gerard van Swieten, een Nederlandse arts, die zij naar Wenen had gehaald,²⁸⁷ liet zij het over de universiteiten te hervormen.²⁸⁸ Een tweede terrein betrof het lager onderwijs en de opleiding van leraren daartoe. In 1772 ontving - volgens de keizerin zelf - 80% van de kinderen geen onderwijs. Onder leiding van abt Johann Ignaz Felbiger²⁸⁹ werden programma's voor normaal-, hoofd- en lagere scholen ontwikkeld. Aan alle parochie- en filiaalkerken zou een vierklassige lagere school moeten worden verbonden, die alle kinderen verplicht waren te bezoeken. Hier zou ook fundamenteel landbouwonderwijs - en natuurlijk godsdienstkennis - worden gegeven.²⁹⁰ Deze onderneming werd een succes: na enige jaren was het aantal kinderen dat naar school ging verdrievoudigd.²⁹¹ Wat het middelbaar onderwijs betrof, moderniseerde Maria Theresia de gymnasia²⁹² en richtte zij beroepsscholen in. Deze laatste dienden zowel de handel als de nijverheid.²⁹³ Jozef II bouwde op deze onderwijsinrichting voort. Hij opende voor niet-adellijken en minderbedeelden mogelijkheden scholen te bezoeken die tot dan toe voor hen waren gesloten, zoals het Theresianum te Wenen. Een bijzondere school die hij inrichtte, was het doofstommeninstituut, een teken van zijn oprecht sociale instelling.²⁹⁴ Nog

²⁸⁶ Aldus formuleerde het J. von Sonnenfels, *Gesammelte Schriften*, (Bd III), Wien 1783, p. 340v.; R.A. Kann, *Kanzel und Katheder : Studien zur österreichischen Geistesgeschichte vom Spätbarock zur Frühromantik*, Wien 1962.

²⁸⁷ E. Wangermann, *Aufklärung und staatsbürgerliche Erziehung : Gottfried van Swieten als Reformator des österreichischen Unterrichtswesens 1781-1791*, Wien 1978.

²⁸⁸ J. Kolbabeek (Hrsg.), *200 Jahre österreichische Unterrichtsverwaltung 1760-1960*, Wien 1960; R. Meister, *Entwicklung und Reformen des österreichischen Geschichtswesens*, Wien 1963; Bradler-Rottmann, *Die Reformen*, p. 132.

²⁸⁹ A. Weiss (Hrsg.), *Allgemeine Schulordnung für die deutsche Normal-, Haupt- und Trivialschulen*, Wien 1774; J.I. Felbiger, *Forderungen an Schulmeister und Lehrer der Trivialschulen*, Wien 1777; Over Felbiger: *Neue Deutsche Biographie*, (Bd V), Berlin 1974, p. 65v.

²⁹⁰ H. Kreuzwald, *Zur Geschichte des biblischen Unterrichts*, Freiburg i.Br. 1957, pp. 37-68; Bradler-Rottmann, *Die Reformen*, p. 133.

²⁹¹ Bradler-Rottmann, *Die Reformen*, p. 134.

²⁹² M.J. von Lichtenstern, *Statistisch-biographische Beschreibung des Erzherzogtums Österreich under der Ens*, Wien 1791, p. 156.

²⁹³ Otruba, *Die Wirtschaftspolitik*, p. 189vv.

²⁹⁴ H. Wagner, *Die Reise Josephs II. nach Frankreich und die Reformen in Österreich*, in: *Österreich in Europa : Festgabe für Hugo Hantsch zum 70. Geburtstag*, Graz-Wien-Köln 1965, p. 231.

meer dan voorheen centraliseerde en controleerde onder deze keizer de betreffende regeringscommissie het onderwijs. Hij wilde van alle kinderen loyale staatsburgers maken. In 1783 verbood hij alle privé-scholen.²⁹⁵

Ongetwijfeld heeft deze bevordering en regulering van het onderwijs veel bijgedragen tot verheffing van het volk, met name de lagere klassen. De keizer heeft hiertoe ook een beroep gedaan op de geestelijkheid. Zij moest het schoolgaan der kinderen stimuleren en mede controleren. Zij was ook ingeschakeld in het onderwijs zelf als godsdienstleraar. Hierbij valt te bedenken, dat de keizer onder "godsdienst" ook aandacht voor de natuur, voor flora en fauna en voor een goede landbouw en veeteelt alsmede gezondheidszorg verstond. Hij verlangde van de clerici, dat zij de scholieren hierin zouden onderrichten, samen met de andere leerkrachten. Tegelijk moesten zij ook de ouders van het belang hiervan doordringen. De zondagspreek was daarvoor een goede gelegenheid, vond hij.²⁹⁶

Maar Jozef II begreep, dat heel wat meer moest gebeuren om - het gros van - de bevolking tot een "menswaardig" bestaan te brengen. Hij initieerde daartoe een hele serie economische en sociale maatregelen. Inzake de economie koos hij voor vrijheid van nijverheid en handel, maar altijd onder staatstoezicht. Het gildewezen achtte hij uit den boze.²⁹⁷ Manufacturen en fabrieken alsook ontginningen van bodemschatten werden door overheidssubsidies bevorderd. Op het terrein van de handel wilde hij alle hindernissen van tolleren en licenten afschaffen. Maar... niet voor de handel met het buitenland; hier werd het mercantilistisch systeem eerder verscherpt. Wel werden de handelscompagnieën uitgebouwd.²⁹⁸ De bevolkingspolitiek van Maria Theresia zette hij voort: de migratie van "kolonisten" werd bevorderd.²⁹⁹

Op agrarisch terrein streefde Jozef II naar een beter zicht op de bezitsverhoudingen via de invoering van een kadastraal systeem. Dit moest de basis vormen voor een nieuw belastingsstelsel: heffingen

²⁹⁵ P. von Mitrofanov, *Joseph II. : Seine politische und kulturelle Tätigkeit*, (Bd II), Wien-Leipzig 1910; p. 815v.

²⁹⁶ Wangermann, *Aufklärung*, p. 47vv.

²⁹⁷ Bradler-Rottmann, *Die Reformen*, p. 104.

²⁹⁸ Otruba, *Der Manufakturenbestand*, pp. 521-543; Hoffmann, *Österreichs Wirtschaft*, pp. 198-201; Bradler-Rottmann, *Die Reformen*, p. 110.

²⁹⁹ Bradler-Rottmann, *Die Reformen*, p. 112 en literatuur p. 14v.

op basis van landbezit en landopbrengst voor allen gelijk! Daarnaast wilde hij de boeren bevrijden van verplichtingen aan hun heer die boven een reële pachtsom uitgingen. Deze "Bauernbefreiung" was veel meer dan een economische liberalisatie; zij doorbrak eeuwenoude sociale verhoudingen.³⁰⁰

Hier werd zichtbaar wat de keizer bewoog: een echte bevrijding van de mensen, die tot dan toe door allerlei banden waren vastgeklonken aan de plek waar zij woonden, het werk dat zij moesten doen, de "heren" aan wie zij waren onderworpen. Hij geloofde in de waarde en de efficiëntie van een zich vrij kunnen ontplooien. Tegelijk wilde hij rechtvaardigheid: ieder had recht op een "objectief" loon voor zijn werk. Ook de staat moest rechtvaardig zijn: vandaar het nieuwe belastingsysteem, voor allen naar dezelfde maatstaven.

Jozef II had ook oog voor de sociaal zwakkeren die nog niet of niet meer mee konden: de kinderen, voor wie hij arbeid verbood en scholing voorschreef,³⁰¹ zieken en ouderen, maar ook gewezen gevangenen, mensen die de taal van de streek niet kenden, psychisch-deficiënte mensen en vrouwen die niet alle "mannenarbeid" konden verrichten. Voor hen richtte hij aangepaste huizen en werkplaatsen in.³⁰²

Het was een enorm programma, dat de keizer zich voorgenomen had te verwezenlijken. En hij deed het met grote vaart, alsof hij voorvoelde dat hij jong zou sterven. Bovendien wilde hij alles zelf regelen, tot in details. Tenslotte had hij geen gevoel voor het feit, dat velen zijn bedoelingen niet konden of wilden verstaan en dat de grote meerderheid nog helemaal niet of minstens niet helemaal aan de door hem voorgestane veranderingen toe was. Al deze factoren droegen ertoe bij, dat de meeste van zijn plannen mislukten. Men wantrouwde

³⁰⁰ R. Rozdolski, *Die grosse Steuer- und Agrarreform Josefs II.*, Warschau 1961; L. Mikoletzky, *Der Versuch einer Steuer- und Urbarregulierung unter Kaiser Joseph II.*, in: *Mitteilungen des österreichischen Staatsarchivs*, 24(1971), pp. 310-346.

³⁰¹ G. Otruba, *Zur Geschichte der Frauen- und Kinderarbeit im Gewerbe und in den Manufakturen Niederösterreichs*, in: *Jahrbuch für Landeskunde von Niederösterreich*, N.F. 34(1960), pp. 143-179; Otruba, *Zur Entstehung*, p. 240v.; Bradler-Rottmann, *Die Reformen*, pp. 114-126.

³⁰² Lis en Soly, *Armoede*, p. 254; Fischer-Martin en Fischer, *Die Blumen*.

ze, vertraagde of boycotte de doorvoering ervan of - zoals in de Zuidelijke Nederlanden - kwam ertegen in opstand.³⁰³

Ook niet weinig kerkelijke persoonlijkheden - bisschoppen en abten - verstonden Jozef II niet. Zij zagen in hem alleen maar een lastenoplegger die "over lijken ging", geen sociale hervormer.³⁰⁴ Ongetwijfeld had de keizer iets van een monomaan: hij had zich vastgebeten in zijn ideeën en die moest iedereen doorvoeren, óók wanneer zij niet realistisch of zelfs niet juist waren.

Jozef II rekende in deze ook weer op de medewerking van de clerus. Deze moest voor de zorg voor de "gewone" armen - die thuis woonden, maar vaak in behoeftige omstandigheden verkeerden - zorgen. Zij moest hen registreren, voor hen collectes houden en de opbrengst rechtvaardig verdelen. Natuurlijk moest de betreffende pastoor zich verantwoorden bij de plaatselijke of regionale regeringsambtenaar.³⁰⁵

De parochiepriesters kregen zo een veel grotere actieradius dan voorheen, wat, als zij deze goed benutten, de pastoraal ten goede kon komen. Maar velen voelden zich door deze sociale zorg te zeer belast. En dit temeer, als de bisschop deze ook nog aanbeval, zoals Kerens deed.³⁰⁶

Wat een groot systeem van alomvattende sociale zorg van overheidswege had kunnen worden, mislukte feitelijk: door de individualistische en dwingende benadering en door de overhaasting die de initiator ervan aan de dag legde, doordat de tijd er nog niet rijp voor was en omdat vele betrokkenen het lieten afweten. Het merendeel van Jozefs decreten bleef onuitgevoerd of werd weer ingetrokken. Het zou lang duren, voordat de goede initiatieven van de "verlichte" keizer werden hernomen.

³⁰³ Otruba, in: Zöllner en Novotny, *Wirtschaftsgeschichte*, p. 116v.; Mikoletzky, *Der Versuch*, pp. 336-343; Bradler-Rottmann, *Die Reformen*, p. 127v.; Sandgruber, *Österreichische Agrarstatistik*, pp. 119-132; Met name in de zuidelijke Nederlanden kwam men in opstand: zie L. Dhondt, in: *Algemene Geschiedenis der Nederlanden*, (dl IX), Bussum 1980, p. 142v., voor literatuur zie p. 521.

³⁰⁴ Met name in de zuidelijke Nederlanden; J. Roegiers, in: *Algemene Geschiedenis der Nederlanden*, (dl IX), Bussum 1980, pp. 369-375, voor literatuur zie pp. 532-534.

³⁰⁵ Otruba, *Zur Entstehung*, p. 241; K. Gutkas, *Die kirchlich-soziale Reformen*, in: *Österreich zur Zeit Josephs II.*, Melk 1980, pp. 173-176; Krückel, *Beiträge zur Geschichte*, p. 157v.

³⁰⁶ Krückel, *Beiträge zur Geschichte*, p. 159.

Slot: geen alomvattende sociale zorg van overheidswege vóór 1800

Niet alleen in Oostenrijk, ook in vele andere landen van (West-)Europa werden initiatieven ontplooid die waren gericht op een structurele aanpak van het sociale probleem. Liberale ideeën, filantropische gezindheid en besef van gelijkheid van alle mensen plus recht op vrije ontplooiing waren gemeengoed geworden van een bovenlaag van de bevolking, die langzamerhand ook op bestuurlijk terrein invloed had gekregen.³⁰⁷

Nergens echter lukte het hieruit voldoende kracht te putten om tot een realistische verwerkelijking te komen van wat men wilde bereiken: opheffing van de overgrote armoede. Men bleef meestal in goedbedoelde pogingen steken. Teveel tegenkrachten waren nog werkzaam.³⁰⁸ Op beperkte schaal werd er wel een en ander bereikt, maar al bij al bleef de armoede van velen een - voorlopig - onoplosbaar probleem.³⁰⁹

In kerkelijke kring was men doorgaans niet bereid - of zelfs in staat - mee te werken aan een werkelijk sociaal gerichte omvorming van de armenzorg, zeker niet onder leiding van "verlichte" vorsten, zoals Jozef II. Een enkele bisschop toonde zich open voor een nieuwe aanpak, maar enerzijds had hijzelf vaak weinig mogelijkheden actief te worden en anderzijds moest hij ervoor waken, dat de ondernemingen die hij op zich zou willen steunen in feite werden gedragen door lieden, die de Kerk en haar traditionele posities niet in alles wilden sauveren, laat staan haar caritas-instellingen mee betrekken in de voorgestane sociale vernieuwingen.³¹⁰

³⁰⁷ Zie de reeds vaker aangehaalde studies van Bonenfant, Van den Eerenbeemt, Himmel-fahrt en Haesenne-Peremans alsmede - voor de zuidelijke Nederlanden - J.J. Heirwegh, Het einde van het Ancien Régime en de revolutie, in: P. Soetaert, *Oostenrijks België, 1713-1794 : De Zuidelijke Nederlanden onder de Oostenrijkse Habsburgers*, z.pl. 1987, pp. 467-504; C. Lis, *Social change and the labouring poor, Antwerp 1770-1860*, New Haven-London 1986.

³⁰⁸ J.J. Heirwegh, Le contexte socio-économique de la révolution brabançonne: les régions wallones : Une approche, in: J. Lorette, P. Lefèvre en P. de Gryse (éd.), *Actes du Colloque sur la Révolution Brabançonne, 13-14 octobre 1983*, Bruxelles 1984, pp. 59-70.

³⁰⁹ Jütte, *Poverty*, p. 194v.

³¹⁰ W.J. Prick, *Bisschop Nelis*, Utrecht-Brussel 1968, pp. 68-77; E. Put, *Onrust in de zielzorg : J.T.J. Wellens, 17e bisschop van Antwerpen, en zijn pastoraal beleid (1776-1784)*, Brussel 1983.

Anders lag dit voor Henricus Joannes Kerens. Deze had de kans in de opzet van zijn diocees en in de keuze van zijn medewerkers een gerichtheid op een efficiënte armenzorg - in de zin van een verheffing van de armen - op te nemen. Hij richtte al spoedig na zijn aantreden dekenaten in, die veelal samenvielen met de regionale bestuursdistricten die van staatswege waren ingevoerd.³¹¹ Zijn consistorium bestond uit mensen, die zijn "progressieve" opvattingen deelden. Onder hen was niet alleen de Maastrichtenaar Schuhmacher, maar ook zijn neef Gottfried Joseph Crüts von Creits, die hij in 1789 tot zijn vicaris-generaal benoemde en die in 1803 apostolisch vicaris voor de strijdkrachten en in 1806 derde bisschop van Sankt Pölten werd.³¹² Anderzijds kon Kerens aanknopen aan de sociale politiek van de keizer. Deze wilde van meet af aan de opvoeding van de jeugd - en de volwassenen - tot "verlichte" burgers én het verheffen of minstens goed verzorgen van armen en behoeftigen goeddeels in handen van de parochiegeestelijken leggen. Daartoe had hij nieuwe parochies opgericht, oude samengevoegd en allerlei barrières tot benutting van de parochiële inkomsten afgebouwd. De kloosteropheffingen deden financiën, gebouwen én mensen vrijkomen voor een intensievere - en meer sociaal gerichte - pastoraal. Ook had Jozef II de vele broederschappen - van geestelijke aard, maar vaak ook met caritatieve doelstellingen - opgeheven om zo geld vrij te maken en onbruikbare methoden van caritas-beoefening te elimineren.³¹³ Bisschop Kerens toonde zich bereid de kerkelijke liefdadigheid geheel in te bouwen in het nieuwe systeem van sociale zorg, zoals hij - als onderwijsman - ook de grotere aandacht voor de scholing van de jeugd bevorderde.

Kerens heeft het zeker betreurd, dat juist de sociale verheffing van vele mensen, die Jozef II beoogde, in feite niet van de grond kwam. Keizer Leopold II hief immers een heel aantal wettelijke maatregelen, die deze hadden mogelijk kunnen maken, op, zoals het nieuwe

³¹¹ F. Schragl, Die territoriale Entwicklung der Dekanate (der Diözese St. Pölten), in: *Hippolytus*, N.F. 6(1984), pp. 71-76.

³¹² Sassen, Gedenkwaardige Limburgers; W.J. Prick, Godfried Joseph Crüts von Creits, derde bisschop van St. Pölten 1806-1815 : Een tijds- en levensbeschrijving, in: *PSHAL*, 98/99(1962-1963), pp. 307-350; Schragl, in: Gatz, Die Bischöfe, p. 107v.; Wat de familie Crüts betreft, zie Janssen, Transregionalisme.

³¹³ Aldus blijkt uit de Sammlung der kaiserlich-königlichen landesfürstlichen Gesetze und Verordnungen in publico-ecclesiastico; Fischer-Martin en Fischer, Die Blumen, (Bd II).

belastingstelsel en ook - voor een deel - de "bevrijding" van de boeren.³¹⁴ Maar de bisschop van Sankt Pölten was een te goed bestuurder dan dat hij dit niet had zien aankomen. Bovendien had hij ervaren, dat ook bij Jozef II het benutten van de medewerking van de Kerk voor het doorvoeren van zijn bedoelingen onlosmakelijk was verbonden met zijn zucht naar overheersing van die Kerk. Zelf was Kerens "een man van de Kerk", die zulk een bevoogding voor geen prijs - ook niet voor een zekere economische verbetering van de levensomstandigheden van de mensen - wilde aanvaarden. Juist tegen deze ontoelaatbare bevoogding bleef hij protesteren, met name bij de nieuwe keizer Leopold II.³¹⁵

De bisschop hield echter tot het einde toe vast aan de noodzaak dat de priesters moesten meewerken aan een aangepaste - en kerkelijk zuivere - opvoeding van jongeren en ouderen en wel in de breedste zin van het woord, dus met inbegrip van allerlei meer "algemeen-menselijke" aspecten hiervan. Ook bleef hij erop aandringen, dat de priesters hun "diaconale" verplichtingen zouden vervullen. De zorg voor de armen hoorde voor hem wezenlijk bij het priesterlijk dienstwerk, zoals de verantwoordelijkheid hiervoor behoorde tot zijn bisschop zijn.³¹⁶

Henricus Joannes Kerens kreeg niet de gelegenheid hieraan vorm en gestalte te geven onder een minder "verlicht" bewind dat met Leopold II inzette. Op 26 november 1792 stierf hij na een korte ziekte in zijn woning te Wenen. Op 28 november werd zijn lichaam overgebracht naar Sankt Pölten, waar hij twee dagen later in de dom werd bijgezet.³¹⁷ Zijn neef en tweede opvolger liet in de kerk een gedenkplaat voor hem aanbrengen.³¹⁸

In Henricus Joannes Kerens hebben wij een man ontmoet, die "de tekenen van zijn tijd" verstond en die op een voorzichtige en weloverwogen wijze nieuwe wegen zocht en insloeg voor een pastoraal,

³¹⁴ A. Brusatti, Österreich am Vorabend des industriellen Zeitalters, in: E. Zöllner en A. Novotny (Hrsg.), *Wirtschaftsgeschichte Österreichs*, Wien 1971, pp. 135-150; Mikoletzky, *Der Versuch*, pp. 343-346; Bradler-Rottmann, *Die Reformen*, p. 129v.

³¹⁵ Kerschbaumer, *Geschichte des Bisthums II*, pp. 144-150.

³¹⁶ DSAP, *Sammlung der Kurrenden*, passim.

³¹⁷ De officiële berichten betreffende Kerens' overlijden en begrafenis berusten in DSAP, *Varia*.

³¹⁸ Kerschbaumer, *Geschichte des Bisthums II*, p. 146v.; Fasching (Hrsg.), *Dom und Stift*, p. 114v.

die met behoud van het gehele geloofsgoed en onder handhaving van de wezenlijke rechten van de Kerk - die altijd allereerst "plichten" zijn tegenover God en de mensen - de "gehele mens" én elke mens, van welke sociale komaf ook, in het vizier hield. Hij was te bescheiden - en ook te goedmoedig - van aard om dit inzicht en deze gerichtheid zó naar voren te brengen, dat het iedereen opviel en algemene bewondering - of afwijzing - zou oproepen. Als bisschop bleef hij steeds "op het tweede plan", maar werkte daardoor des te doeltreffender.

In vele opzichten was bisschop Kerens zijn tijd vooruit: in het verdisconteren van nieuwe bevindingen en zienswijzen op wetenschappelijk gebied, in het aanvaarden van een nieuwe verhouding tussen Kerk en overheid én - niet op de laatste plaats - in sociaal opzicht. Dat dit niet werd erkend en hem - tot nu toe - geen grote naam in de geschiedenis heeft gegeven, ligt waarschijnlijk vooral aan het feit dat zijn tijd niet rijp was voor het onderkennen van de juistheid van zijn visies.

Achteraf mogen wij echter vaststellen, dat juist een man als Henricus Joannes Kerens in zijn optreden en ijveren heeft laten zien, dat het mogelijk - en zelfs zeer wenselijk - is, dat kerkelijke caritas en sociale zorg van overheidswege hand in hand gaan. En dit zowel omwille van de praktische voordelen die zulk een verbondenheid meebrengt alsook - niet minder - omdat de Kerk de ideële ondergrond en motivatie aanreikt, die iedere - seculiere - sociale zorgverlening nodig heeft, wil zij de mens echt bereiken en tot de waardigheid verheffen, die hem van Godswege toekomt.